

Vtrecht
JUBILEUMUITGAVE VAN DE HISTORISCHE KRING D'OUDE SCHOOL

den Dom

estbrook

Do past

S. Pa

abo

S. Maria

De Bilt

in
kaart
gebracht

Steven Hagers

DE BILT IN KAART GEBRACHT

Voor Ellen en Wouter, omdat hij zo van dit "boerendorp" houdt.

De Bift
in
kaart
gebracht

Steven Hagers

INHOUD

Dankwoord

Dit boek heeft alleen tot stand kunnen komen door de onvolprezen hulp en support van een aantal mensen, die ik hierbij wil danken.

Marco van Egmond van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, die mij kennis heeft laten maken met, en wegwijs heeft gemaakt in de cartografie van de stad en provincie Utrecht.

Bart Jaski eveneens van de Universiteitsbibliotheek Utrecht en Carla de Glopper van de Universiteit Utrecht, die voor mij een aantal transcripties van oud schrift hebben gemaakt.

Mijn ex-collega's van de Universiteitsbibliotheek Leiden, die met veel geduld grote stapels kaarten voor me uit de kluis hebben gehaald en die voor een snelle digitalisering hebben gezorgd.

Ten slotte mijn medebestuurleden van de Historische Kring die mij alle vertrouwen en carte blanche hebben gegeven bij de productie van dit boek.

Dank,

Steven Hagers

Dit boek is tot stand gekomen in opdracht van de
HISTORISCHE KRING D'OUDE SCHOOL,
De verantwoordelijkheid voor de inhoud ligt echter geheel
bij de auteur.

www.historischekringdebilt.nl

ISBN/EAN: 978-90-819901-0-3
NUR: 905

© HAES producties 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord	6
Inleiding	7
Geen De Bilt of toch wel?	8
De kaart van Evert van Schayck	8
<i>Cartograaf van de Spaanse koning</i>	9
Het panorama van Anthonie van den Wijngaerde	10
Twee prekadastrale kaarten	12
Twee eeuwen van wandkaarten en atlassen	14
<i>De grote wandkaart van Jacob Aertsz. Colom</i>	14
<i>Onbekende stamvader van een cartografenfamilie</i>	15
<i>De atlas van Mercator en Hondius</i>	17
<i>Uitgever van kaarten en atlassen</i>	17
Militaire kaarten uit de achttiende eeuw	18
<i>Patriottenkaart uit 1787</i>	18
<i>Kaart van Kamp Zeist</i>	20
Een kaartenmaker met dyslexie?	21
Een Noordzeekanaal door het Sticht?	22
<i>Het plan van Hendrik Moreelse</i>	22
<i>Lodewijk Napoleon</i>	24
Nog twee prekadastrale kaarten	27
Weer een militaire kaart: honderd jaar later	28
Een toeristische wandelkaart	30
Geraadpleegde bronnen	31
Verantwoording van de afbeeldingen	31
Lijst van intekenaren	32

VOORWOORD

Afbeelding 1:

Kaart van Jacob Aertsz. Colom uit 1639. De kaart is samengesteld uit 40 losse bladen die later zijn samengevoegd tot één grote landkaart.

De Bilt ligt op het grensvlak tussen de kaartdelen 24 en 34. Zie voor een uitgebreide beschrijving bladzijde 14 waar de kaart van Colom ter sprake komt.

Een bijzondere uitgave. Een jubileumboek.

De *Historische Kring D'Oude School* is twintig jaar geleden opgericht en dat vieren we nu. Een jubileum, dat niet zonder aandacht geschiedenis mag worden.

In 1999 werd door onze vereniging de uitgave verzorgd van *De Bilt in 1832. Grondgebruik en eigendom*. Dit was en is een historisch document dat geraadpleegd wordt in geval van een gedegen onderzoek naar bepaalde stukken grond en hun voormalige eigenaren. Dat soort onderzoek is sinds 1832 systematisch mogelijk, omdat in dat jaar in heel Nederland het kadaster werd ingevoerd.

Jaarlijks ontvangen we de gemeentegids, waarin de huidige kaarten van de kernen en hun straten vermeld staan. Er zijn dus reeds vele kaarten en plattegronden van onze mooie gemeente beschikbaar.

Het zou mooi zijn als onze vereniging, de gemeente en haar bewoners over nog onbekende en natuurlijk ook

mooie kaarten van De Bilt kunnen beschikken. De hoofdredacteur van ons verenigingsorgaan *De Biltse Grift*, Steven Hagers, ging op zoek en vond er een aantal. Deze prijken nu in een boek dat als jubileumuitgave de geschiedenis ingaat.

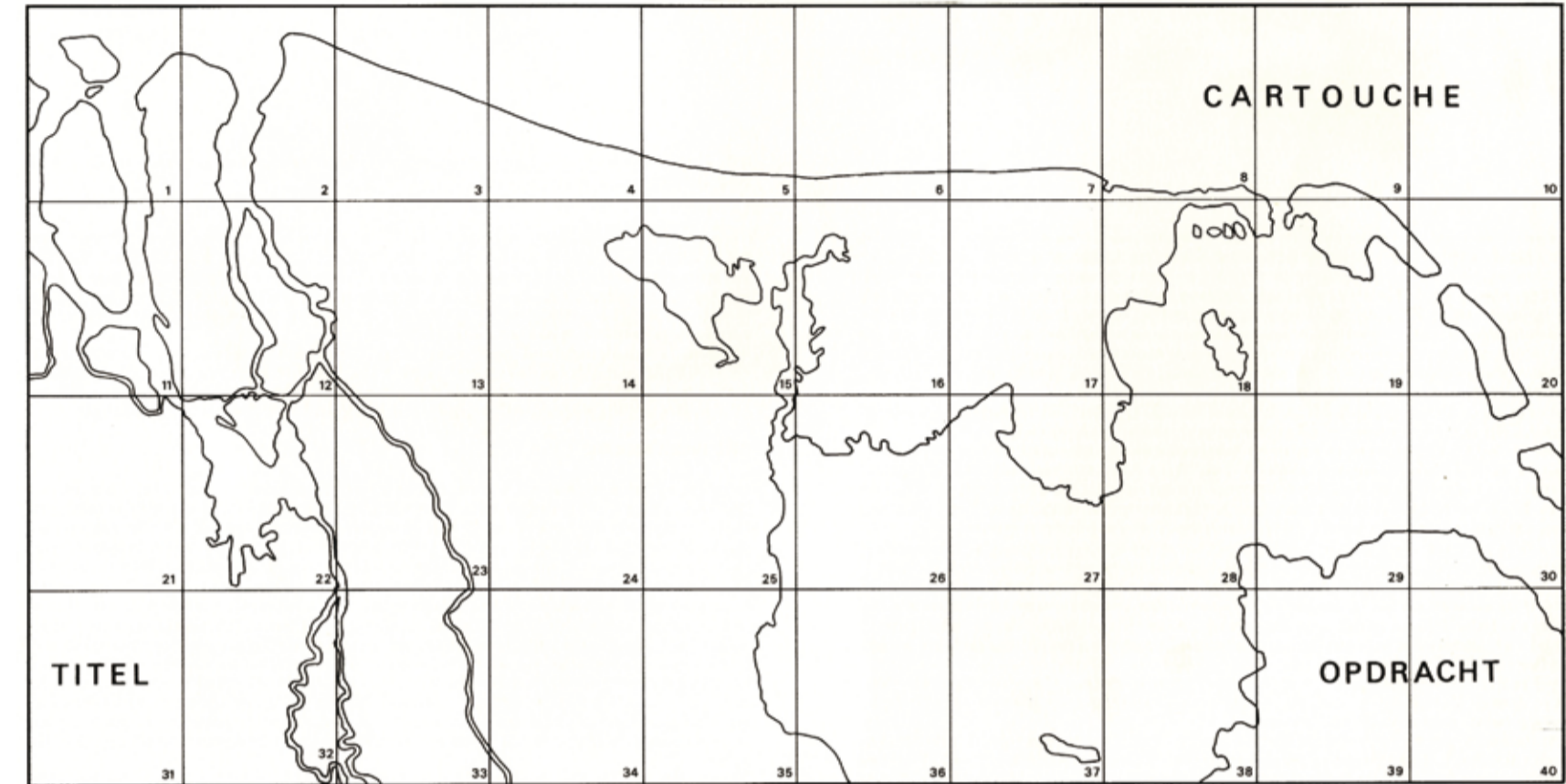
De historie van De Bilt wordt met dit document verrijkt. Daarom overhandigen we op 23 november van ons jubileumjaar het eerste exemplaar ook graag aan onze burgemeester, de heer A.J. Gerritsen.

De vereniging en haar leden en in het bijzonder de gemeente De Bilt zij een goede toekomst gewenst en veel plezier bij het lezen en bekijken van deze uitgave.

Leo van Vlodorp

Voorzitter van de *Historische Kring D'Oude School*

INLEIDING

De gemeente De Bilt op landkaarten. Dat moet toch niet zo moeilijk te vinden zijn, zou je denken. Maar niets is minder waar. Natuurlijk, vanaf zo de laatste decennia van de negentiende eeuw is het niet moeilijk. Sinds die tijd zijn er regelmatig kaarten van onze gemeente verschenen, maar van voor die tijd, zijn die lastig te vinden. Althans kaarten waarop de gemeente – of een deel van de gemeente – “geportretteerd” is. Die zijn echt zeldzaam.

Wat je wel vindt zijn kaarten van Utrecht, waarop met een beetje geluk nog een klein stukje De Bilt te zien is. Of kaarten van de provincie, of van het hele land, waarop dan weliswaar de gemeente is aangegeven, maar ook niet meer dan dat. Overigens, of het toeval is of niet, onze gemeente blijkt daarbij vaak een “randgemeente” te zijn. Daarmee bedoel ik, dat De Bilt dan net vaak blijkt te liggen aan de rand van de kaart (als het kaarten van de stad Utrecht betreft), of precies op de grens tussen twee losse kaartbladen.

Tegenwoordig zijn we gewend aan een grote kaart die in zijn geheel gedrukt is op een groot vel papier, dat vervolgens op een vernuftige wijze is gevouwen. Vroeger was dat wel anders. De vellen papier waren niet zo groot en – belangrijker nog – het formaat van de drukplaten waarmee

de kaarten vervaardigd werden, was ook aan een maximum gebonden. Een grote kaart van Nederland bestond in de zeventiende eeuw al gauw uit meerdere bladen gedrukt met afzonderlijke, geografeerde koperplaten. Dat gold zeker voor de kaart van Jacob Aertsz. Colom uit 1639. Maar liefst 40 koperplaten van circa 30 bij 40 cm. waren er nodig om samen een geheel te vormen: één kaart van het westelijk deel van Nederland tot en met de Zuiderzee. Eén kaart van 3 meter breed en 1,60 hoog; inderdaad breder dan hoger. Dat komt omdat de oriëntatie van de kaart anders is dan wij nu gewend zijn. Op moderne kaarten ligt het noorden altijd boven; op oude kaarten vaak – om niet te zeggen, meestal – niet. Op de kaart van Colom is de westelijke kustlijn naar boven gericht en ligt het noorden rechts. Zie de afbeelding hierboven.

Toch zijn er nog heel wat juweeltjes van kaarten te vinden. In dit boek willen we u daarvan een overzicht geven. We hebben niet de pretentie compleet te zijn, maar de kaarten die in dit boek verzameld zijn, geven samen wel een aardig beeld van de cartografische geschiedenis van De Bilt. Met gemak zijn er meer kaarten te vinden die hetzelfde afbeelden als de kaarten in dit boek, maar die kaarten zouden dan geen extra informatie meer opleveren.

GEEN DE BILT OF TOCH WEL?

De kaart van Evert van Schayck

De oudste tot nu toe teruggevonden kaart van de stad Utrecht en het gebied daar direct omheen, is er een uit 1541. Deze kaart is door Evert van Schayck met olieverf op een paneel geschilderd en hangt in het Centraal Museum (afbeelding 2a). De kaart is vervaardigd naar aanleiding van een geschil tussen de stad en de graaf van Hooghstraten over de grenzen van de stadsvrijheid. Het gebied van de stadsjurisdictie is nogal vertekend weergegeven.

Deze kaart raakt net aan het zuidelijkste randje van wat nu de gemeente De Bilt is. Op deze kaart is het noorden naar rechts gericht, daarom zien we bovenaan op het uitgelichte gedeelte (afbeelding 2b) *die Gilt-poert* (Gildpoort). Deze stond ongeveer aan het begin van de Biltstraat bij de singel in Wittevrouwen. Verder zien we *die Steenwech* met aan de rechterkant *Die Melaten*, die we ook op latere kaarten nog regelmatig tegenkomen. De Melaten wordt later het Lazarushuis genoemd en moet een leprozenkolonie geweest zijn, ter hoogte van het huidige fort De Bilt bij de Berenkuil. Iets naar links (het zuiden) staat *Biller lande after Vrèendaelle* (het Biltse land achter Vredendaal).

Afbeelding 2b:
Uitsnede van de stadsvrijheid van Utrecht
in 1539 door Evert van Schayck.

Met groen heeft Van Schayck het gebied tot aan de grens van de stadsvrijheid aangegeven.

Over Evert van Schayck is weinig bekend, enkel dat hij een Utrechtse kunstschilder en kaartmaker was. Hij is waarschijnlijk geboren in 1500 en in 1572 was hij in ieder geval al overleden.

Op de kaart van Van Schayck is dus al wel sprake van "De Bilt" – of althans deze naam kwam er in een afgeleide vorm op voor – maar het dorp zelf niet. Het is daarom vreemd dat deze naam ook niet zichtbaar is op de drie andere kaarten die uit de zestiende eeuw bekend zijn en waarop wel het gebied van het huidige De Bilt staat afgebeeld.

De Bilt als woongebied is al ontstaan in het begin van de twaalfde eeuw. We viëren immers volgend jaar de 900e verjaardag van de stichting van onze gemeente in 1113. Toch komt de naam "De Bilt" voor het eerst in de stukken voor in het jaar 1551, dus tien jaar na de kaart van Van Schayck. Dat wil echter niet zeggen dat de naam in de volksmond niet al veel langer voorkwam. Dat is zelfs erg waarschijnlijk.

Afbeelding 2a:
De stadsvrijheid van Utrecht in 1539 door Evert van Schayck in 1541. Olieverfschilderij op paneel, 150 X 142 cm. Schaal ca 1:5000.

Afbeelding 3b:
Uitsnede van het gebied van De Bilt op de
tweede kaart van Christiaan Sgrooten uit 1592.

Cartograaf van de Spaanse koning

Christiaan Sgrooten (ca. 1532 – ca. 1608) heeft in opdracht van koning Philips II van Spanje twee met de hand vervaardigde atlassen gemaakt, waarin onder andere de Nederlanden zeer adequaat zijn afgebeeld. In deze atlassen – uit respectievelijk 1573 en 1592 – is beide keren ook de provincie Utrecht afgebeeld. Van de eerste die zich in de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel bevindt, geven we hier de hele kaart. Het uitgelichte gedeelte waarop het gebied van De Bilt staat, komt uit de tweede atlas in de Biblioteca Nacional te Madrid.

Deze kaarten verschillen in uitvoering, maar niet van inhoud. Opvallend is dat de buurgemeenten van De Bilt met naam en toenaam zijn vermeld: *Weestbrouck* (Westbroek), *St. Martensdijck* (Maartensdijk), *Outwijck* (Oudwijk, nu een wijk van Utrecht), *Zeijst* (Zeist) en *Bonnick* (Bunnik), maar dat De Bilt zelf er niet als zodanig op vermeld staat. Wel staan de twee kloosters van onze gemeente erop: *FrouwenCloister* (Vrouwenklooster) en *Oistbrouck* (Oostbroek).

Afbeelding 3a:
Superioris Hollandiae pars, in qua situs est episcopatus Traiectensis [Kaart van Holland en Utrecht] door Christiaan Sgrooten in 1573. Manuscriptkaart, 46,6 x 53,2 cm. Schaal ca 1:220 000.

Het panorama van Anthonie van den Wijngaerde

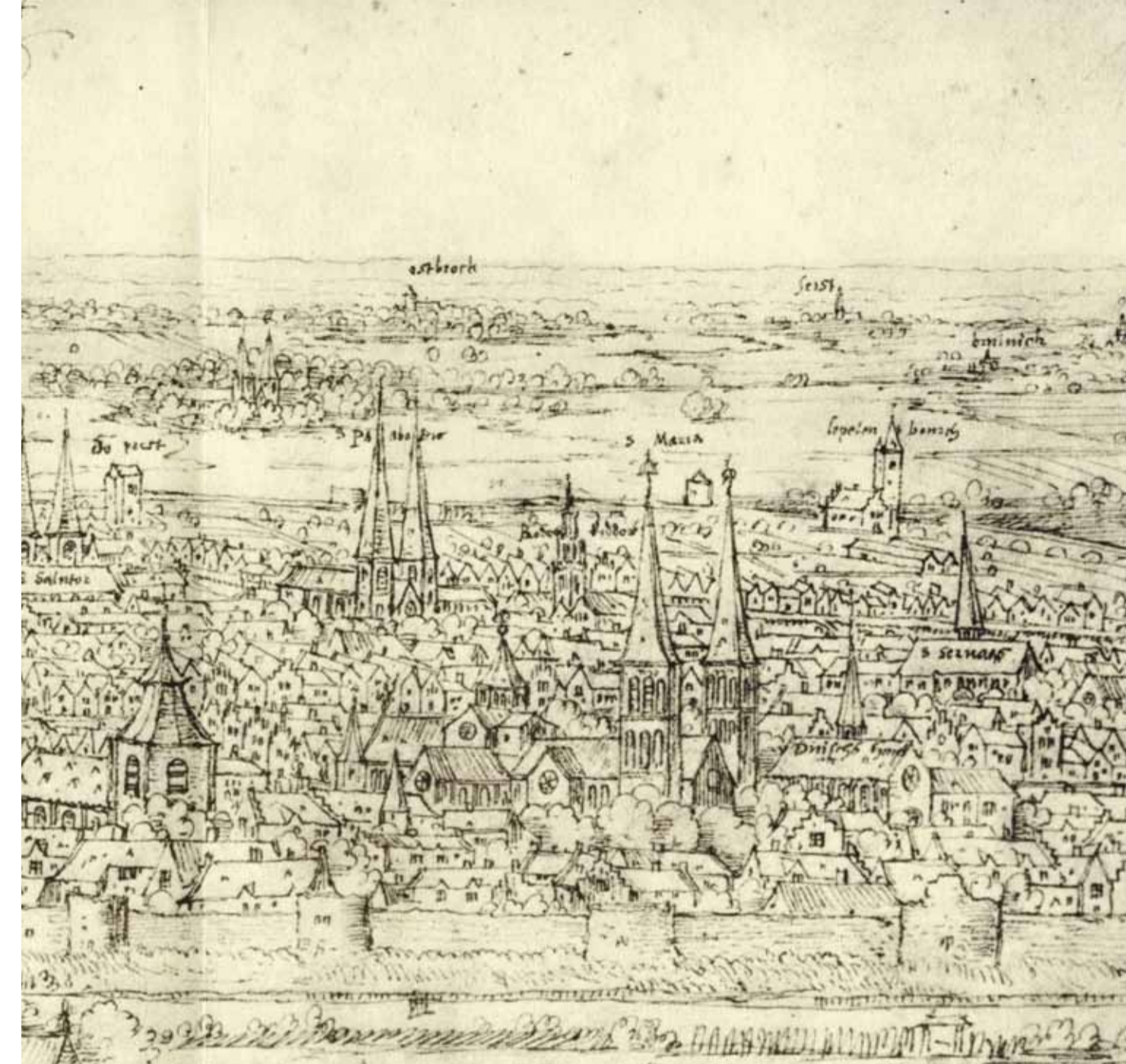
De derde kaart uit de zestiende eeuw is die van Anthonie van den Wijngaerde. De op een na oudste van Utrecht – iets ouder dus dan de kaarten van Sgrooten – en de oudste waarop De Bilt is afgebeeld. Hij is rond 1558 gemaakt door Anthonie van den Wijngaerde, een Vlaamse kunstenaar die omstreeks 1492 in Antwerpen geboren werd. Van den Wijngaerde werd op hoge leeftijd in Spanje hofschilder van koning Philips II. Hij heeft tussen 1544 en 1580 van verschillende steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, Italië, Spanje en Engeland soortgelijke stadsgezichten gemaakt. Hij was een belangrijke topografische schilder en tekenaar; door onderzoek is aangetoond dat zijn topografische tekeningen zeer betrouwbaar zijn. Maar over zijn leven is helaas weinig bekend.

Op deze tekening is Utrecht onder een scherpe hoek vanuit het westen getekend. Hierdoor is de bebouwing aan de westkant van de stad zeer groot weergegeven, maar daardoor is ook in de verte De Bilt – of althans het gebied van De Bilt – goed zichtbaar. Duidelijk te zien zijn de

westelijke stadsmuur met waltorens en Catharijnepoort, het kasteel Vredenburg, het bolwerk Sterrenburg – dat in 1554-1558 gebouwd is en dus pas nieuw toen Van den Wijngaerde zijn tekening maakte – en midden onder, buiten de stadsmuur, het St. Jobsgasthuis met de bebouwing aan de overkant van de Vleutenseweg, en daarachter de standerdmolen. Bij een aantal belangrijke gebouwen in de stad heeft hij ter verduidelijking de namen geschreven. En zo ook met De Bilt praktisch midden bovenaan op de tekening, daarbij heeft hij het klooster Oostbroek aangegeven. Iets rechts daarvan – maar kleiner getekend, zodat het verder weg lijkt te liggen – ligt Zeist. Bij de St. Servaasabdij, die lag tussen de stadsbuitengracht, de Nieuwegracht en de Magdalenastraat is er iets misgegaan met de plaatsing; dit gebouw is te veel in het midden van de stad neergezet, vlak achter het Duitse Huis.

Deze vogelvluchtkaart wordt samen met 26 andere soortgelijke topografische tekeningen van Anthonie van den Wijngaerde in één band in het Ashmolean Museum te Oxford bewaard.

Afbeelding 4b:
Uitsnede van de kaart van Utrecht door
Anthonie van den Wijngaerde hieronder.
Hierop zijn duidelijk het klooster
Oostbroek en Zeist te herkennen.

Afbeelding 4a:
Kaart van Utrecht door Anthonie van den Wijngaerde (ca. 1492 – na 1562)
Handschrift in kleur (bruine inkt, blauw gewassen); 30 x 120 cm.

TWEE PREKADASTRALE KAARTEN

Kaarten waarop gedetailleerd de verdeling in percelen en de bebouwing wordt aangegeven, zijn kadasterkaarten. Het kadaster in Nederland bestaat pas sinds 1 januari 1832 en dus ook pas sinds die tijd worden er kadasterkaarten gemaakt. Toch werden er ook voor 1832 al kaarten gemaakt met gedetailleerde informatie over percelen en bebouwing. Deze kaarten noemen we prekadastrale kaarten. Op deze bladzijden zijn twee fraaie voorbeelden van dergelijke kaarten te zien. Ze stammen van lang voor 1832. De kaart links (afbeelding 5) draagt zelfs het jaartal 1588. De kaart is niet compleet; in het verleden is er aan de linkerkant een strook afgesneden. De andere kaart is in 1660 opgetekend. Beide kaarten zijn afkomstig uit de Collectie Bodel Nijenhuis in de universiteitsbibliotheek van Leiden (zie over deze collectie meer op pag. 20). De eerste kaart

is gecatalogiseerd als *Oostbroek: geteekende kaart van eenige perceelen land*. Eigenlijk is dit de enige aanwijzing dat het gaat om een kaartje van De Bilt. Hetzelfde geldt voor de tweede kaart, die de beschrijving *Kaart van eenige perceelen land onder Oosthoek* heeft, en als maker wordt *Ruysch?* genoemd. Drie Ruyschen kunnen in aanmerking komen: de Utrechtse hoogleraar Hugo Ruysch, doceerde landmeetkunde van 1661 tot 1672, J. Ruysch, een cartograaf die ook in deze streken actief was, of Paulus Ruysch die behalve cartograaf ook schout van De Bilt is geweest.

Van de eerste kaart is het niet uit te maken waar de boerderij en landerijen zich precies bevonden en of het inderdaad De Bilt is. Interessant is dat deze kaart ook door ene Ruysch gemaakt blijkt te zijn. Waarschijnlijk was de maker van het fiche die de beschrijving voor de catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek verzorgde, niet bij machte de tekst te ontcijferen. Evenmin als ikzelf trouwens, want ik heb dankbaar gebruik gemaakt van de hulp van Bart Jaski en Carla de Glopper. De tekst luidt: *Declarasi van desse caerte van den bauhooff daer Lambert Jacoepsz op woendt, ende ghebruuych heft langen tyet ende by myen onders(chreven) gemeten doer bevell my(nen) heer commissarius raetheer loen ende met begirte van Lambert Jacoepsz dy myn daertoe versoch heft ende selven aenwisinge ghedaen heft. In den ersten gemeten drie stuyckken baulans, geteykent met A groet bevonden – twaeleff mergen vierendenegentych ro(eden) noch by myn gemeten dat geteykendt staedt met – B – is groet bevonden soeven mergen een hondt vertien roeden saemen negentien mergen twe hondt acht roeden actum den 16 Meij 1588 – Bij myen Jan Ruysch Adriaensz geswoeren geometer. 60 st(uver)*

Hertaling: Declaratie voor deze kaart van de boerderij waarop Lambert Jacobs woont en die hij lange tijd gebruikt heeft. Door ondergetekende gemeten op bevel van de heer Commissaris Raadsheer Loen (of: Loon) en naar de wens van Lambert Jacobs die het mij gevraagd heeft en zelf aanwijzingen heeft gegeven. De eerste gemeten drie stukken bouwland, met een A gemerkt, zijn groot: 12 morgen en 94 roeden. Daarbij eveneens door mij gemeten en gemerkt

Afbeelding 5:
Oostbroek: geteekende kaart van eenige perceelen land, anoniem, 16xx; 29 x 41 cm.

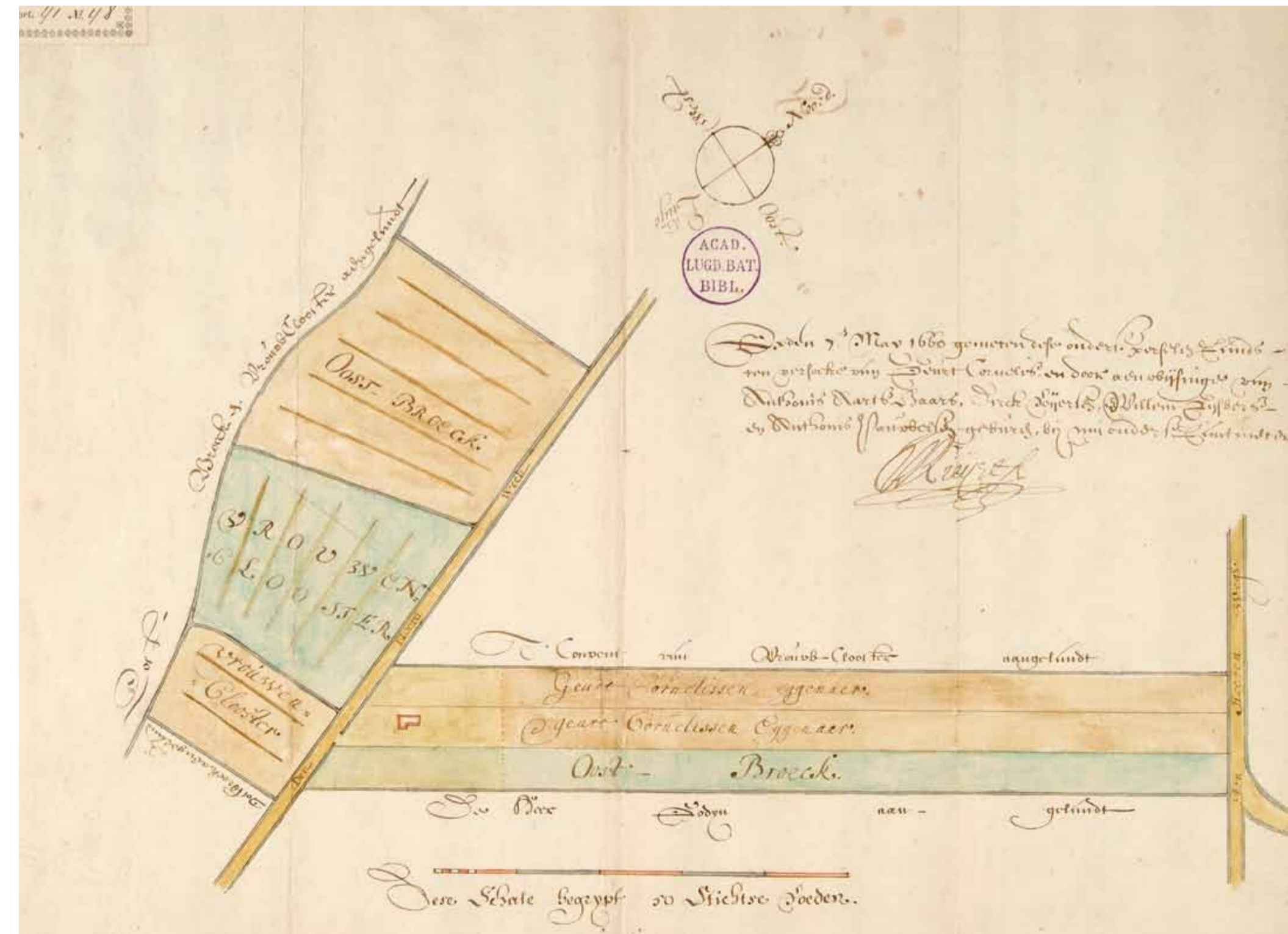
met een B, is groot: 7 morgen, 1 hond en 14 roeden. Totaal 19 morgen, 2 hond en 8 roeden. D.d. 16 mei 1588. Door mij, Jan Ruysch Adriaansz. gezworen landmeter.

Jan Ruysch (Adriaensz.) is niet dezelfde als de hierboven genoemde J. Ruysch, want die leefde en werkte in ieder geval nog in 1667, terwijl deze Jan Ruysch al één jaar na het maken van de kaart – in 1589 – is overleden, volgens het Repertorium van Nederlandse kaartmakers van Marijke Donkersloot-de Vrij (zie achterin het boek). Jan Ruysch declareerde dus 60 stuivers – ofwel 3 gulden – voor zijn werk, niet erg veel, want dat bedrag vertegenwoordigt een tegenwaarde van ongeveer 57 euro in 2012. Daarvoor heeft hij waarschijnlijk een hele dag lopen meten en tekenen. De landerijen van Lambert Jacobs waren bij elkaar 19 morgen, 2 hond en 8 roeden groot. Dat is omgerekend ongeveer 16,5 hectare, wat voor die tijd een redelijke omvang is. De landerijen die met een A gemerkt waren, stonden waarschijnlijk op het deel dat afgesneden is, want die zijn nu niet meer terug te vinden. Dat deel moet trouwens nog fors geweest zijn, want de met A gemerkte delen zijn groter dan die met B.

De tweede kaart is in 1660 opgetekend. De tekst op deze kaart luidt: *Op den 1e (of 7e) May 1660 gemeten dese onders(chreven) perselen lands ten versoeke van Geurt Cornelis(sen) en door aenwisinge van Anthonis Aartsz Baars, Dirck Meijersz en Willem Eijbersz en Anthonis Jan Ebelsen geburen, bij mij onders(chreven)) lantmeter.*

Hertaling: *Op 1 (of 7) mei 1660 gemeten de hieronder beschreven percelen op verzoek van Geurt Cornelissen en op aanwijzing van Anthonis Aartsz. Baars, Dirck Meijersz. en Willem Eijbersz en Anthonis Jan Ebelsen, bureu. Door ondergetekende landmeter.* De kaart is ondertekend met Ruysch. Onder de tekst staat *T Convent van Vrouwe-Clooster aangelandt; De Heer Oodyn (Omodyn of Onodyn) aengelandt; Dese Schale begrypt 50 Stichtse Roeden (is 187,9 meter) en links staat: Oost-Broeck en VrouweClooster aengelandt en Oostbroeck aengelandt. Verder is er sprake van een "Noordweg" en een "Herenweg". Ten oosten van Oostbroek is er nog steeds een Noordweg, maar welke dan de Herenweg is, blijft onduidelijk.*

Afbeelding 6:
Kaart van eenige perceelen land onder Oosthoek, Ruysch?, 1660; 30 x 39 cm.

TWEE EEUWEN VAN WANDKAARTEN EN ATLASSEN

De grote wandkaart van Jacob Aertsz. Colom

In de zeventiende eeuw werd het mode om grote wandkaarten als versiering in bestuurskamers – en ook wel de woningen van rijke burgers – op te hangen. Eigenlijk alle grotere kaarten uit deze periode zijn met dat doel vervaardigd. In de inleiding heb ik al aangestipt dat de kaart van de doopsgezinde uitgever Jacob Aertsz. Colom (1599-1673) uit 1639 uit 40 bladen bestaat en dat de totale omvang 162 x 299 cm bedraagt. Hij is daarmee de grootste wandkaart van Holland uit die periode.

Deze kaarten bestaan uit een aantal afzonderlijk gedrukte deelbladen. De bedoeling was dat die gemonteerd zouden worden op een linnen of houten ondergrond. Omdat decoratie een belangrijk – zo niet het belangrijkste – doel van deze kaarten was, werden er nog allerlei versierende elementen aan toegevoegd. Bijvoorbeeld een aantal gravures met aanzichten van belangrijke steden uit het gebied dat op de kaart weergegeven werd, een titelstrook gedecoreerd met cartouches, allegorische voorstellingen en fami-

liwapens van de bestuurders van het gebied. Belangrijk is ook dat de kaarten met de hand gekleurd werden.

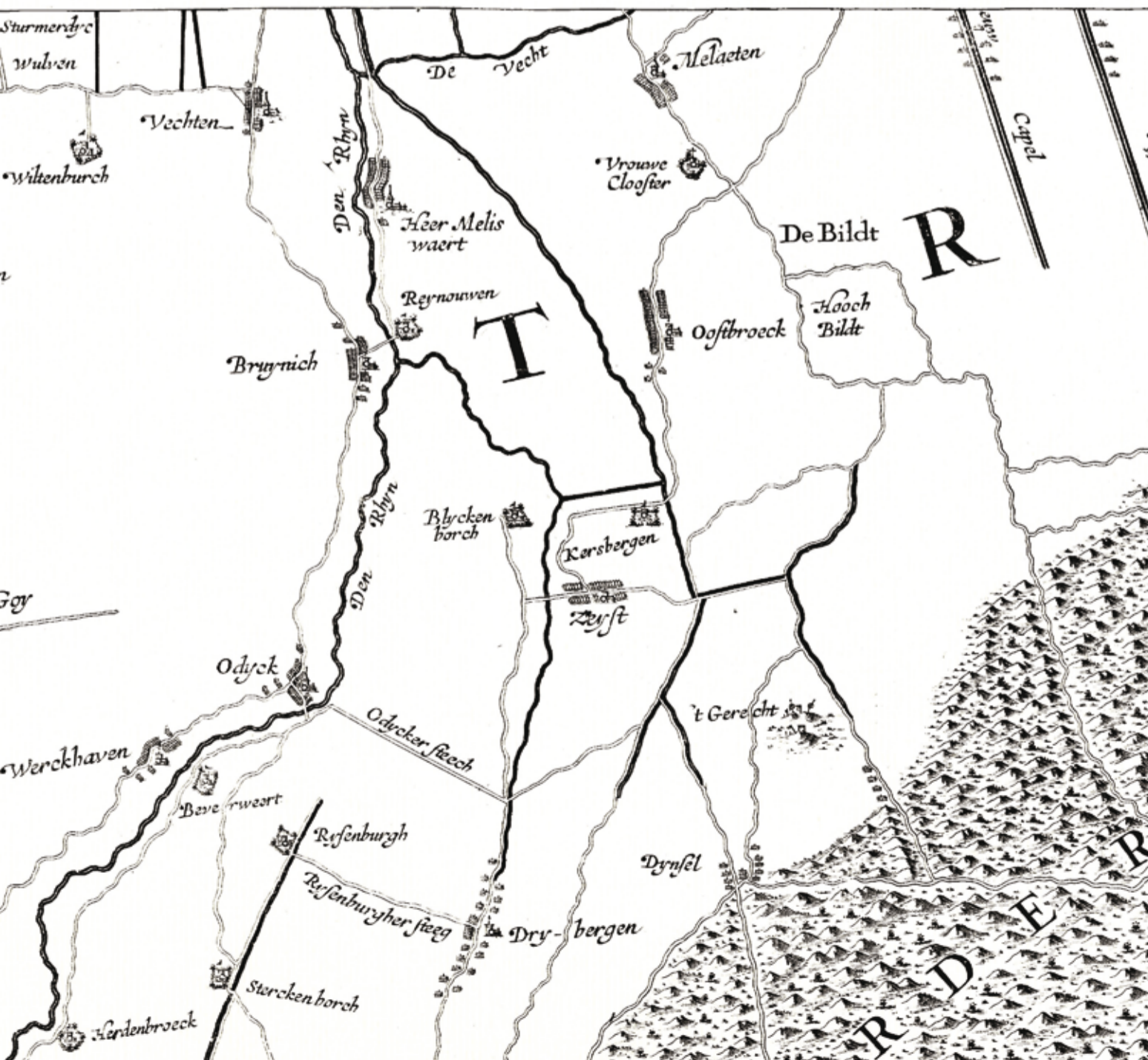
De kaarten werden omlijst of aan stokken opgehangen. Het zal duidelijk zijn dat het jarenlang ophangen van zulke kaarten, de kwaliteit niet ten goede kwam. Ze werden blootgesteld aan licht, stof, vocht, roet, temperatuurswisselingen en aanrakingen. Er zijn dan ook nog maar weinig van zulke kaarten in gemonteerde staat, die het aanzien waard zijn.

Daardoor hebben de exemplaren van zulke kaarten die nooit hun uiteindelijke bestemming gehaald hebben, een veel grotere overlevingskans. De ongemonteerde bladen van die kaarten worden – ongekleurd – in portefeuilles bewaard of zijn soms in atlasen samengebonden. De twee fragmenten van de kaarten van Colom en Bernard de Roij (ook wel De Roy of Du Roy gespeld) (1638-1707), die op deze bladzijden te zien zijn, zijn afkomstig uit zulke verzamelingen.

Colom baseerde zijn ontwerp grotendeels op de zogenoemde Van Berckenrode-Visscherkaart. Om die reden werd Colom door de beroemde cartograaf Willem Jansz. Blaeu van plagiaat beschuldigd, omdat Blaeu de tweede editie van die kaart in 1621 had verzorgd. De kaart van Colom komt in verschillende edities voor. Van de eerste editie uit 1639, waar hier het gedeelte van het gebied ten noordoosten van Utrecht is opgenomen, zijn maar weinig exemplaren bekend.

Afbeelding 7:
Uitsnede uit blad 34 van de grote wandkaart van Jacob Aertsz. Colom uit 1639.

De streep aan de bovenrand is de rand van het blad. Omdat het noorden op de kaart – net als bij de kaart van Evert van Schayck – naar rechts is gericht, ligt Utrecht boven De Bilt. Utrecht valt dus net buiten dit blad. Opvallend is dat zowel het klooster Oostbroek als het vrouwenklooster gedetailleerd is weergegeven, terwijl er van De Bilt noch de kerk noch een huis is te zien.

Onbekende stamvader van een cartografenfamilie

Ook over Bernard de Roij is maar weinig bekend. Wel bekend is dat hij lang in Utrecht woonde en op 16 juli 1669 werd hij door het Hof van Holland aangesteld als landmeter, tekenaar en militair-ingenieur. De Roij was de vader van Bernard de Roij II, die de Grebbelinie ontworpen heeft, en daarmee de stamvader van een heel geslacht van landmeters, want ook zijn kleinzoon en achterkleinzoon zaten in het vak. Een van zijn belangrijkste kaarten is de grote wandkaart van de provincie Utrecht van 1696, waarvan hier het fragment met De Bilt is afgebeeld. Deze kaart gebruikte later zijn zoon weer bij het intekenen van de fortificaties voor de Grebbelinie. Hij overleed op 7 mei 1707.

De kaart van De Roij was een werk van lange adem. Al op 28 april 1676 gaven de Staten van Utrecht opdracht om te komen tot een opmeting van de provincie, na “overlegh hoeveel de kosten van de meting van alle de respectieve districten deser Provincie souden bedragen”.

Men had behoefte aan een zo nauwkeurige kaart, dat het bestuur zich hiermee een exact beeld kon vormen van de omvang en grenzen van de provincie. In de onderhandelingen met De Roij die volgden werd al snel overeenstemming bereikt, maar de landmeter wilde graag de nodige zekerheden krijgen, bijvoorbeeld over de medewerking van instanties en personen met wie hij tijdens zijn werk te maken zou krijgen. In zijn eigen woorden: “Dat ider district ende landscheydinge der Stichtse dorpen, heerlijkheden, gerechten ende gehuchten, my door de schouten off Gerechten off desselver boden aangewesen mogen werden, als ick tselve van haer komen te vereyschen. Dat den Suppliant de vryheyd zal mogen hebben in UEd. Mo Camer, Capittelen, en by alle de rentmeesters

der conventen te mogen copië’ren soodaenige caerten, als nodigh en dienstigh sullen bevonden worden tot het avanceren der bovengenoemde metinge.” En hij wilde zijn honorarium vastgesteld zien.

Na acht jaar was De Roij zo ver met zijn opmetingswerk, dat hij contact kon opnemen met de kaartgraveur, of plaatsnijder, Anthony van Zylevelt. Er werd een contract opgemaakt, maar uiteindelijk zou de kunstenaar Thomas Doesburgh de koperen platen leveren. Men verwachtte dat hij de platen binnen een jaar zou kunnen leveren, maar het duurde tot 1696 voor de gravures konden worden gedrukt en uitgegeven bij Nicolaes Visscher in Amsterdam. Dat het zo lang – twintig jaar – geduurd heeft, voordat de kaart uiteindelijk van de persen kwam, ligt onder meer aan de speciale eisen die de Staten aan de inhoud stelden. Misschien waren er ook tegenvallers bij de karteringswerkzaamheden van De Roij en moeilijkheden met het vinden van geschikte graveurs.

Afbeelding 8:
Uitsnede van de Nieuwe kaart van den lande van Utrecht van Bernard de Roij uitgegeven in Amsterdam door Nicolaes Visscher in 1696. De kaart bestaat uit tien grote vellen en vijf kleinere aan de onderrand. De Bilt ligt precies op grens tussen de bladen 3 en 8, die hier als onderbreking van het kaartbeeld te zien is.

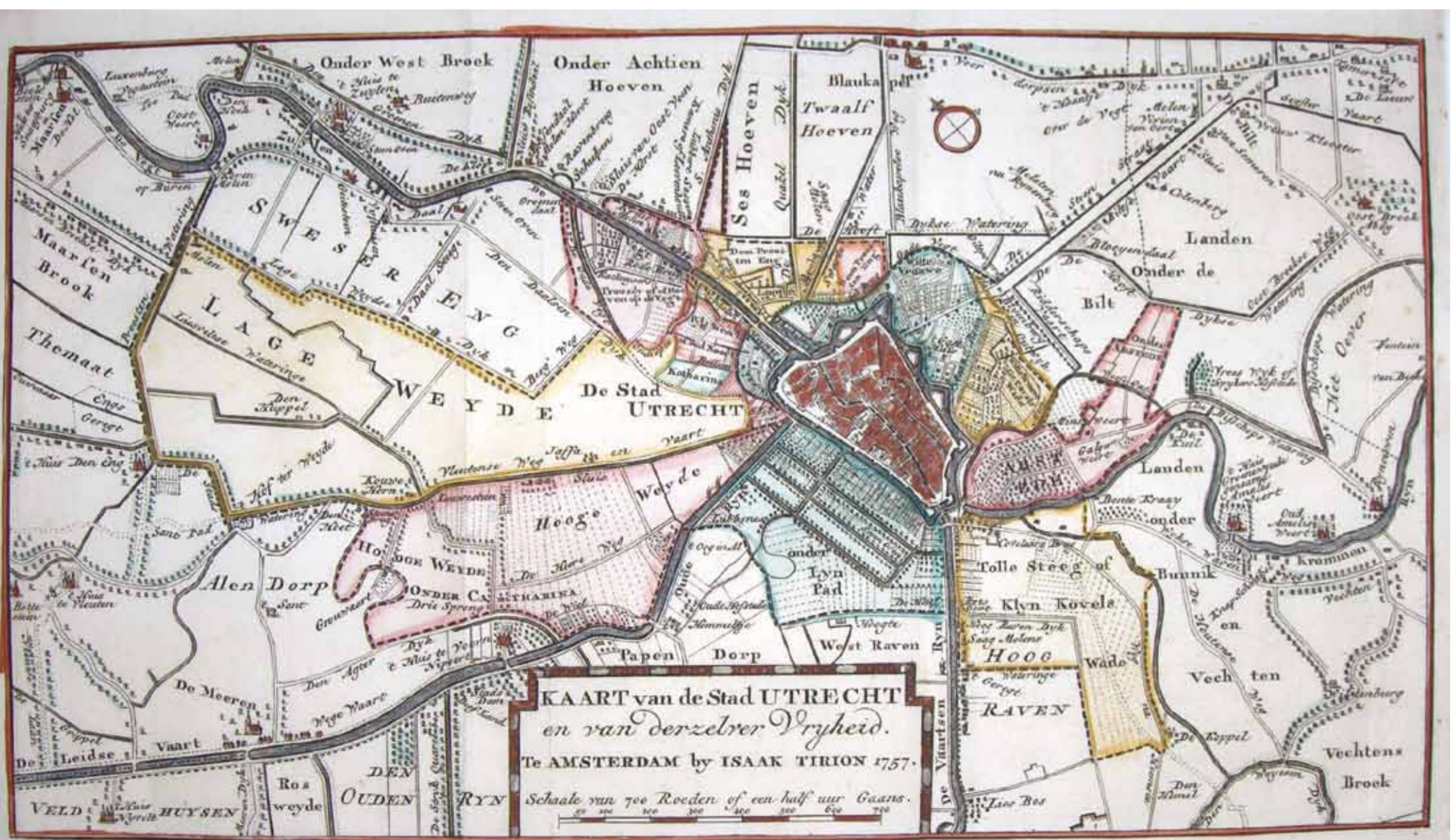

Afbeelding 9a:
Hollandt comitatus Utrecht episcop, Gerard Mercator en Hendrik Hondius, koperdiepdruk, 40 (34) x 51 (47) cm, Schaal circa 1:300.000, Amsterdam, 1609 > 1628.

De atlas van Mercator en Hondius
Het aanbod van kaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw is overweldigend, maar er zijn geen kaarten te vinden waarop De Bilt als dorp is afgebeeld. Of beter gezegd, er zijn geen kaarten van het dorp De Bilt als onderwerp. Op provinciale kaarten en kaarten van de stad Utrecht is vaak wel (iets van) De Bilt te vinden, maar het dorp is daar steeds een bijzaak en vaak een "randverschijnsel" – letterlijk: het staat op de kaart, omdat het formaat van de kaart daarom vroeg, maar geheel naar de rand weggedrukt. Dat was al goed te zien op de geschilderde kaart van Van Schayck en dat is ook het geval op een aantal van de kaarten die in dit hoofdstuk gepresenteerd worden. Afbeelding 9a is een atlaskaart van de provincies Holland en Utrecht uit 1628. Deze atlas werd oorspronkelijk door de beroemde cartograaf Gerard Mercator (1512-1594) samengesteld en in Duisburg uitgegeven in 1585. Later zette Hendrik Hondius (1597-1651) uit Amsterdam de uitgave voort. Op de achterzijde van deze kaart staat een tekst in het Frans, deze moet dus afkomstig zijn uit een van de Franse edities van de atlas. De grote Noord-Hollandse meren zijn nog niet ingepolderd, zodat het kaartbeeld van voor 1612 moet zijn. Ook op deze kaart is het noorden naar rechts gericht.

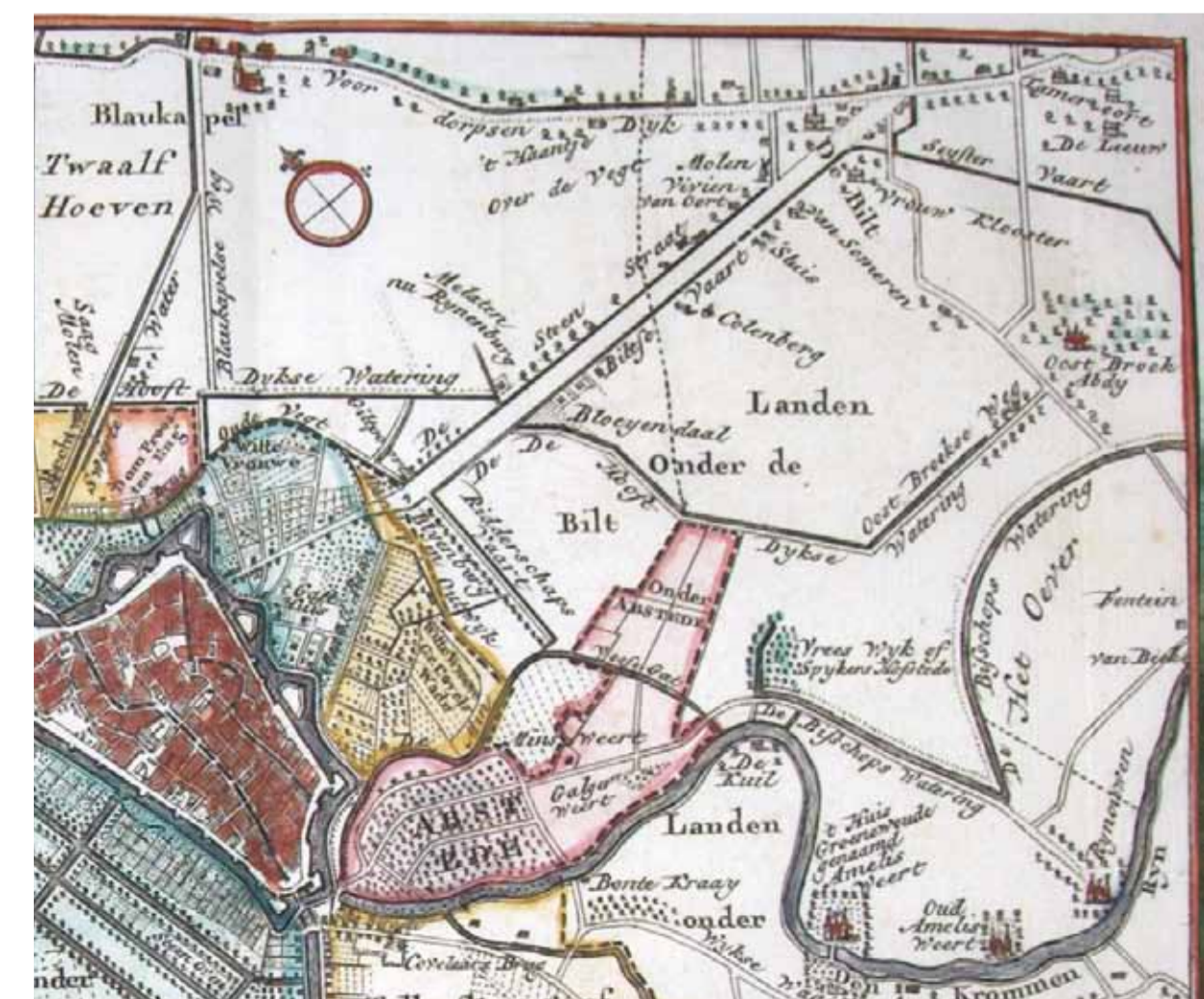
Afbeelding 9b:
Uitsnede van de kaart van Hondius, waarop het gebied van De Bilt is weergegeven
Op deze kaart wordt wederom De Bilt niet genoemd, maar wel Vrouwenklooster, Oostbroek en Maartensdijk. Maar los van het feit dat De Bilt helemaal niet genoemd wordt, is wat ervan getoond wordt, uiterst summier: meer dan een plaatsaanduiding, is het niet. Dat geldt niet alleen voor De Bilt, maar eigenlijk voor alle plaatsen die zijn afgebeeld, want zelfs de steden Utrecht en Amersfoort komen er bekaaid vanaf.

Uitgever van kaarten en atlassen
Isaak Tirion (1705-1765) was een succesvolle Amsterdamse boekhandelaar en uitgever. Hij publiceerde een groot aantal boeken, seriewerken en tijdschriften, waaronder vele topografische werken en in totaal acht atlassen. De inhoud varieerde wel van 34 tot 112 kaarten. Ook gaf hij van tijd tot tijd verzamelingen van kaarten uit die als atlas konden worden ingebonden, daarbij adviseerde hij zijn klanten om achter in de band extra ruimte te laten voor eventuele aanvullingen. Voor het maken van de kaarten had Tirion een aantal vaste graveurs in dienst. Tirion werkte ook in opdracht, de Staten van Holland en West-Friesland vroegen tussen 1754 en 1765 om een groot aantal waterstaatskaarten. Na zijn dood zette zijn weduwe de zaak nog tien jaar voort.

Afbeelding 10b:
Uitsnede van de kaart van Tirion. De Bilt is hierop duidelijk vertegenwoordigd, met de bekende elementen als de beide kloosters, maar ook de naam van het dorp komt voor. Van het dorp zelf is echter alleen de kerk en één landgoed afgebeeld.

Afbeelding 10a:
Kaart van de stad Utrecht en van derzelver vrijheid, Isaak Tirion, koperdiepdruk, 28,5 x 16 cm, Schaal circa 1:80 000, het noorden linksboven, Amsterdam 1757. Deze kaart werd los verkocht en is ook opgenomen in Tirions atlassen.

MILITAIRE KAARTEN UIT DE ACHTTIENDE EEUW

Patriottenkaart uit 1787

Twee bijzondere kaarten uit de achttiende eeuw waarop De Bilt figureert, zijn militaire kaarten. De eerste is een prachtige kaart van de stellingen rond Utrecht, zoals die in opdracht van de Rijngraaf van Salm zijn opgeworpen, de zogenoemde Patriottenkaart. Tijdens het bewind van stadhouder Willem V (1751-1795) ontstond buiten de provincie Holland een democratische beweging, die zich tegen het bewind van Oranje keerde. Van ongeveer 1782 tot 1787 heeft dit democratische patriotisme zich in een deel van de Republiek kunnen vestigen, zij vormden daar een eigen leger. In juni 1787 werd de Duitse-Franse avonturier Frederik Rijngraaf van Salm door de patriotten aan het hoofd van het leger in Utrecht gesteld. Frederik III Johan Otto Frans Christiaan Philip van Salm-Kyrburg (1745-1794) groeide op aan het Franse hof. De Rijngraaf speelde waarschijnlijk door bemiddeling van Benjamin Franklin een belangrijke rol in de Republiek. Hij werd commandant van het regiment Huzaren, dat tijdens de Keteloorlog eind 1784 werd geformeerd. In september

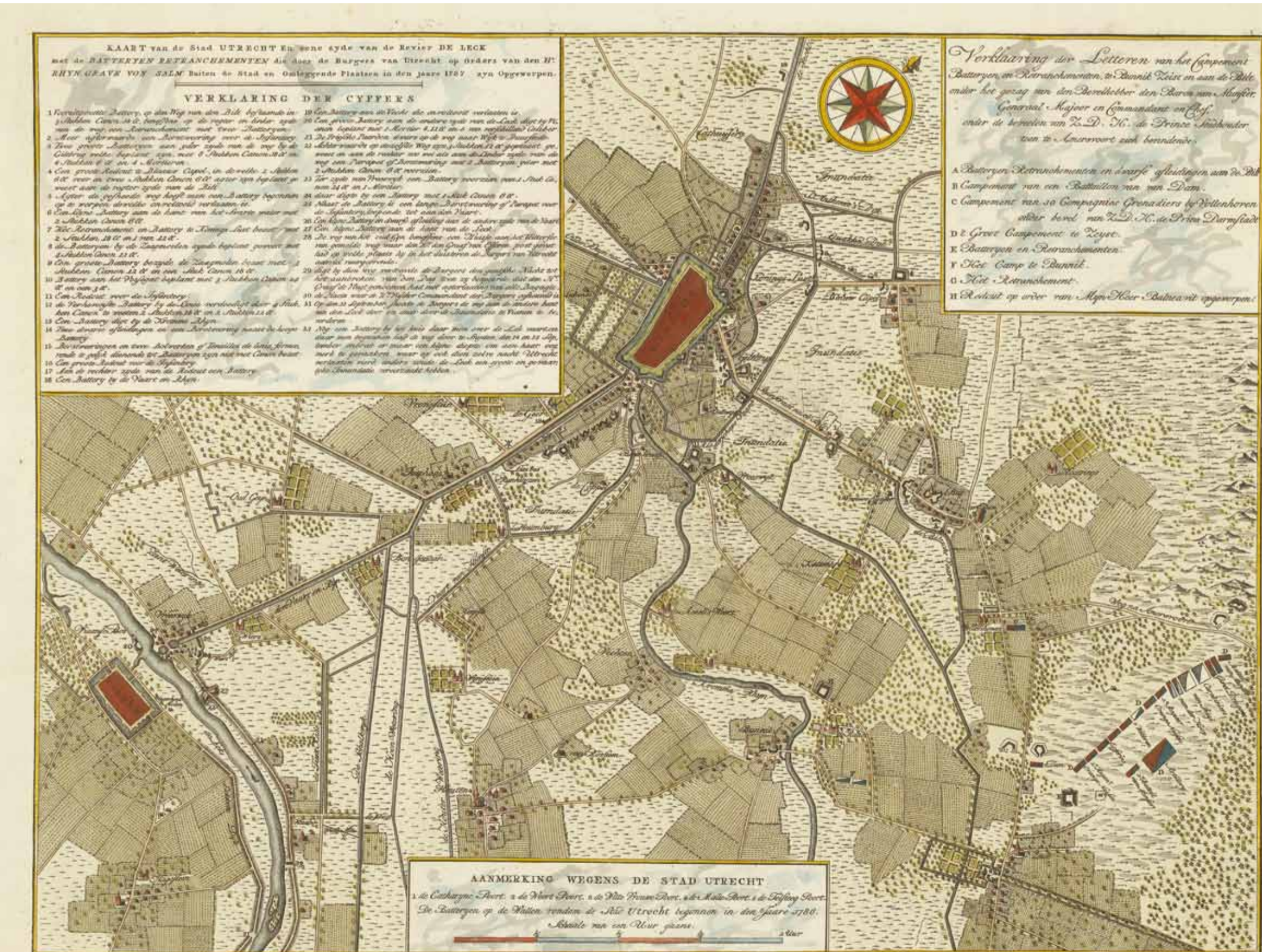
Afbeelding 11b:
Uitsnede van de Kaart van de stad Utrecht.

Onder nummer 1 is sprake van een "Vooruitgezette Battery, op den Weg van den Bilt". Dat is op de plaats waar nu fort De Bilt staat. En onder A is sprake van "Batterijen Retranchementen en dwarse afleidingen aan de Bilt", aan de andere kant van het dorp, richting Zeist, is er bij B een "Campement van een Bataillon van van Dam" en even verder bij C, een "Campement van 10 Compagnies Grenadiers by Vollenhoven". Warempel een zware bezetting. De Bilt is dan ook goed afgebeeld op deze kaart. De dorpskern met bebouwing aan de Dorpsstraat en de kerk is goed te zien. Verder zijn de opgeworpen bolwerken, gemarkeerd met de letter A, ook duidelijk aangegeven. Naast het al eerder genoemde landgoed Vollenhoven is ook Houderingse afgebeeld. Ook is op deze kaart het gebied dat geïnundeerd – onder water gezet – kon worden, aangegeven. Met nadruk moet worden gesteld kon, want zoals uit het artikel van Rob Herber blijkt, was de zomer van 1787 uitzonderlijk droog, waardoor Salm niet in staat was het gebied onder te laten lopen.

1786 namen de Staten van Holland hem in dienst, om een cordon tussen Holland en Utrecht aan te leggen, maar een half jaar later kwamen er voorstellen dat zijn regiment zou worden afgedankt vanwege bezuinigingen. Om de populaire Salm te steunen werd er een fonds opgericht, zodat hij kon aanblijven. Vanaf 22 mei 1787 voerde Salm het bevel over de verdediging van de stad Utrecht, het "democratisch eldorado", dat sinds 1 mei werd belegerd door het Staatse leger. Eind augustus brachten een Franse journalist, Jacques Pierre Brissot, en een Geneefse bankier en republikein, Markies Ducrest Utrecht een bezoek. Zij zagen een brutale Rijngraaf van Salm met een groep buitenlandse officieren, die zich over de Hollanders vernaamden. Het onbegrijpelijke gevoel van veiligheid van de opstandelingen gaf hen een idee over de afloop. Bij de nadering van het Pruisische leger, dat op bevel van Frederik Willem II van Pruisen de Republiek binnenviel, gaf Salm de stad Utrecht zonder slag of stoot op. Salm vond het belangrijker Woerden en Amsterdam te verdedigen. Zijn regiment trok zich terug op Amsterdam en uiteindelijk op Muiden en Weesp. De "snoeverige leegloper" Salm kreeg

zware kritiek te verduren. Binnen een week zou Salm Amsterdam zijn ontvlucht, omdat men het vertrouwen in hem had verloren. Salm is vanwege zijn banden met het "Ancien Regiem" eind juli 1794 op de guillotine onthoofd, tezamen met Alexandre de Beauharnais, de minnaar van zijn zuster Amalie Zephyrine van Salm-Kyrburg.

Afbeelding 11a:
Kaart van de Stad Utrecht En eene zyde van de Revier De Leck met de Batterijen Retranchementen die door de Burgers van Utrecht op Orders van den Hr. Rhyn Graave von Salm Buiten de Stad en Omleggende Plaatsen in den Jaare 1787 zyn Opgeworpen, C.H. Koning, D.M. Langeveld excuudit, Amsterdam, 1787. Uit de "Verklaring der Cyffers" en de "Verklaring der Letteren van het Campement" blijkt wel dat De Bilt een belangrijk rol speelde bij de verdediging van de stad Utrecht. Zie hierover ook het artikel in De Biltse Grift van maart 2005 van Rob Herber 1787 – De burgeroorlog tussen patriotten en prinsgezinden ook in De Bilt.

Kaart van Kamp Zeist

De tweede militaire kaart stamt uit hetzelfde jaar, maar is totaal anders. Het is een handschriftkaart die nooit is uitgegeven en hij geeft slechts een klein deel van de situatie rond Utrecht weer; hij concentreert zich op het "Campement by Zeyst" en daarbij strekt het beschreven gebied zich uit tot de grenzen van de gemeente De Bilt. Op de kaart staan Beerschoten, Ameroord, De Klomp en Vollenhoven aangegeven.

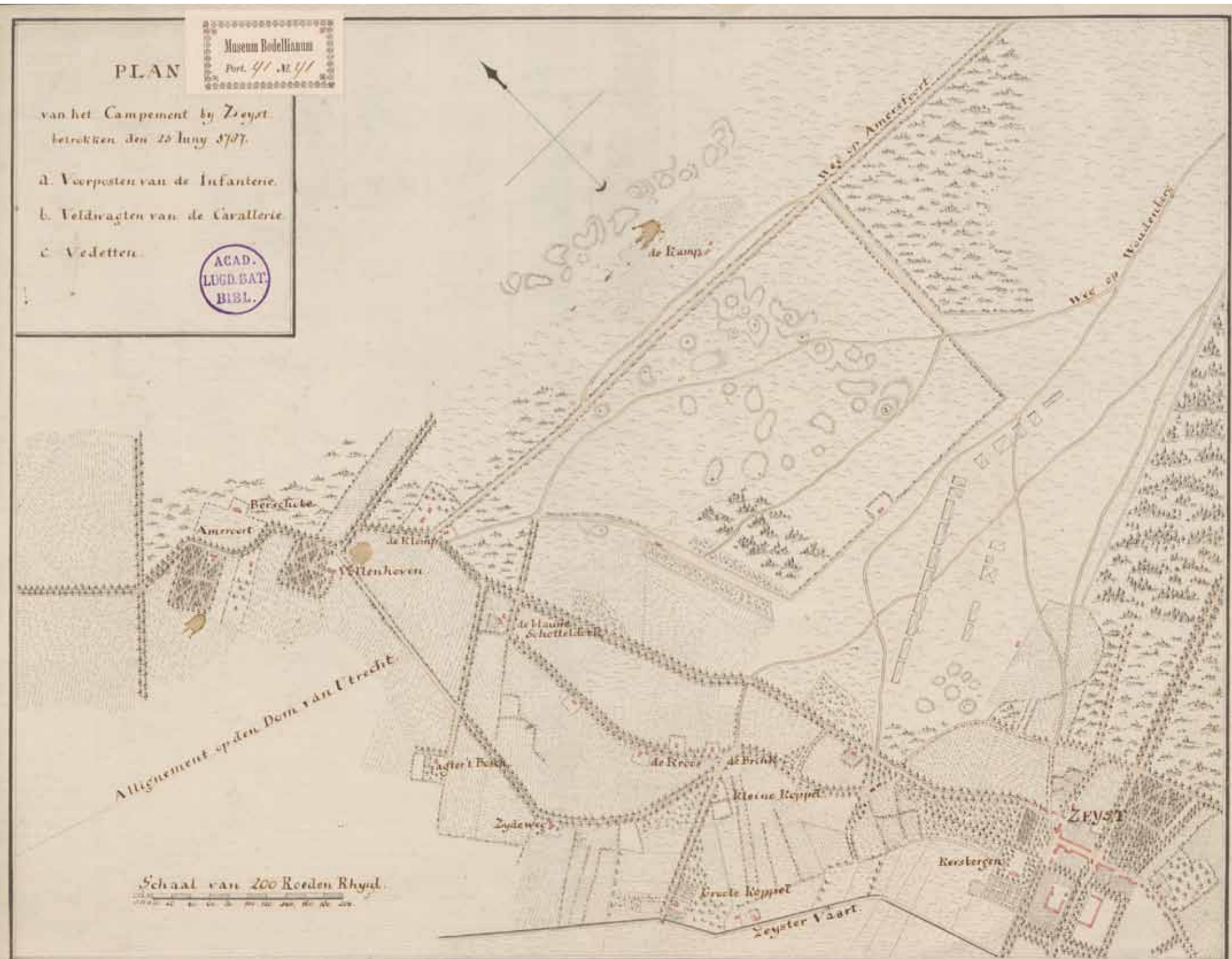
Ook deze manuscriptkaart is er een uit de Collectie Bodel Nijenhuis. Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872) is de naamgever van de zeer omvangrijke collectie atlanten en landkaarten in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij was van moederszijde telg van het uitgevergeslacht Luchtmans. Op tweejarige leeftijd verloor hij zijn moeder en werd door zijn tante en grootvader opgevoed in het bedrijfspand van de uitgeverij op Rapenburg 69. Op veertienjarige leeftijd ging hij rechten studeren. Hij promoveerde in Leiden in 1819 op een proefschrift over boekdrukkers, vrijheid van drukpers en copyright. Ondanks twee huwelijken bleef hij kinderloos.

Op zijn twaalfde verjaardag kreeg Bodel Nijenhuis van zijn vader een kastje met landkaarten. Dat wakkerde zijn

belangstelling voor kaarten aan. In 1821 werd hij officieel eigenaar van uitgeverij Luchtmans, hoewel Johannes Brill de dagelijkse leiding voerde. Bodel Nijenhuis ontwikkelde zijn liefde voor landkaarten steeds verder. Luchtmans was naast uitgeverij ook veilinghuis. Hij had dus de kans om diverse kaartcollecties met voorkennis te kopen. Hij schonk het grootste deel van zijn collectie aan de Leidse universiteitsbibliotheek. Het belang en de omvang van deze collectie is niet te overschatten: circa 50.000 landkaarten, 22.000 topografische prenten en tekeningen en 300 atlanten. De betekenis van Bodel Nijenhuis voor de Nederlandse cartografie is groot. Hij stelde zijn enorme verzameling al tijdens zijn leven ter beschikking van onderzoekers, publiceerde als eerste Nederlander over de cartografie van Nederland en werkte mee aan diverse uitgaven. Hij was een pionier in het historisch-cartografisch onderzoek.

Afbeelding 12:

Plan van het Campement by Zeyst betrokken den 23 Juny 1787, 31 x 41 cm., pentekening, 1787.

EEN KAARTENMAKER MET DYSLEXIE?

Ook in de negentiende eeuw werden er nog vele atlanten en wandkaarten geproduceerd. Veel van die kaarten betroffen de provincies van het jonge Koninkrijk der Nederlanden. Zo zijn er ook vele kaarten van de provincie Utrecht geproduceerd. Over het algemeen zijn die kaarten voor het doel van dit boek niet zo interessant, omdat hierop De Bilt meestal als niet meer dan een punt is aangegeven. Een van deze kaarten wil ik in dit boek echter wel opnemen, enerzijds als voorbeeld van het soort kaarten die de provinciekaarten nu eenmaal zijn en anderzijds vanwege een curieus feit op specifiek deze kaart.

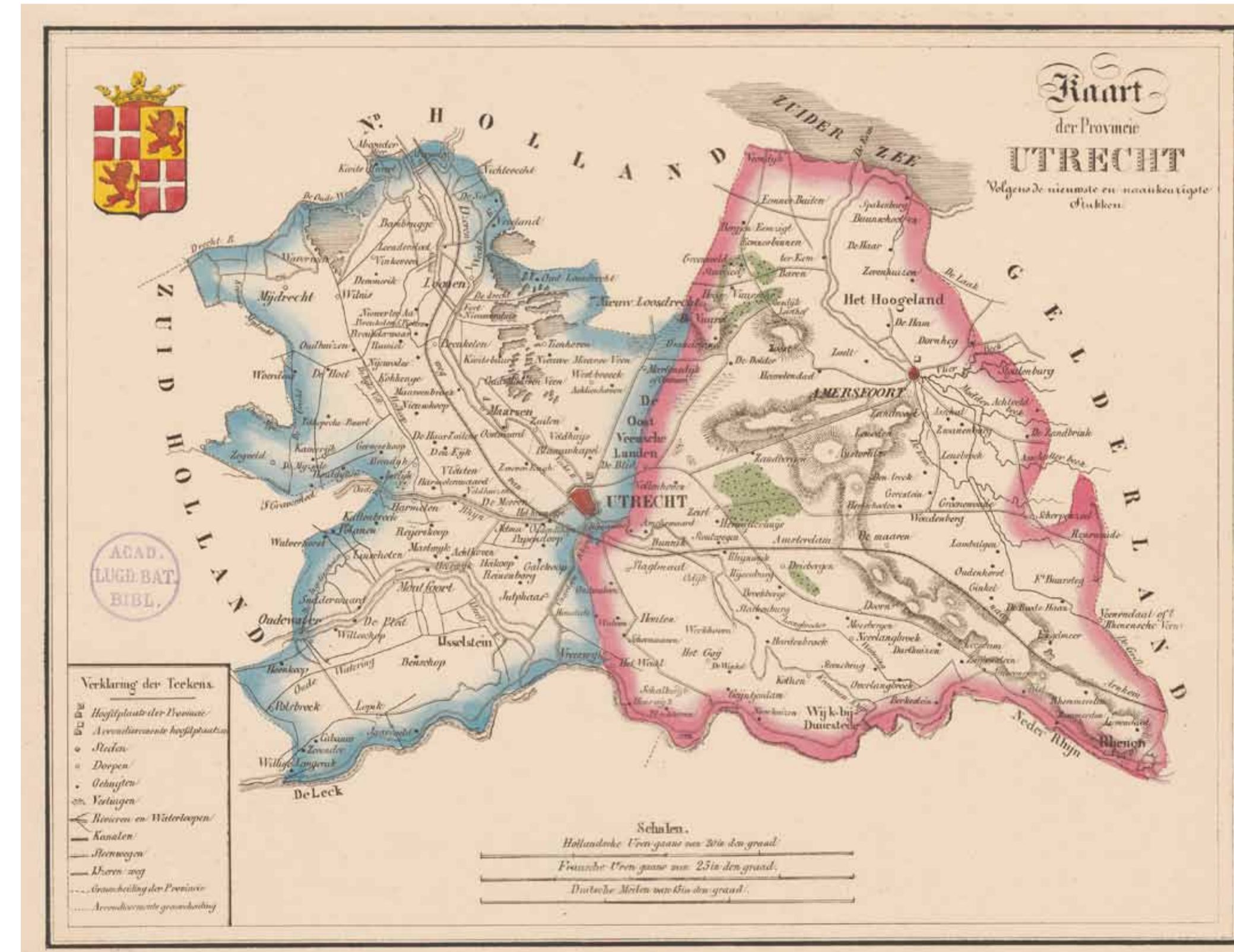
Ik denk dat vrijwel iedereen dit wel herkent: als kind wilde je een mooie kaart maken voor de verjaardag van oma, of je maakte met grote, nette letters een opschrift bij je handeltje op de vrijmarkt. En pas toen je helemaal klaar was en voldaan het resultaat bekeek, zag je tot je schrik dat er in keurige letters stond "HARTELIJK GEFLECITEERD" of erger nog "HATELIJK GEFELICITEERD". Als je het al zag... Dat

kan het gevolg zijn van dyslexie, maar waarschijnlijker is het een gevolg van de traagheid van het schrijven zelf. De snelheid ligt bij het zorgvuldig tekenen van fraaie letters natuurlijk vele malen lager dan normaal.

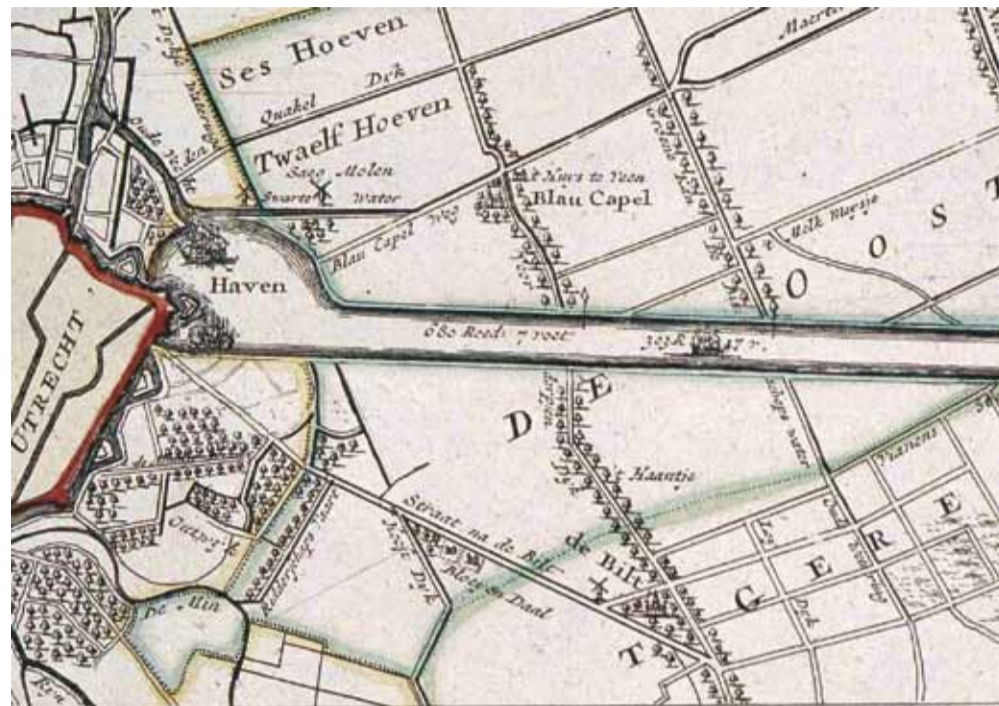
Iets dergelijks moet de graveur van deze kaart overkomen zijn. Als je hier De Bilt zoekt, dan verbaast niet zozeer het feit dat de naam van het dorp met een "d" wordt gespeld, dat komt wel vaker voor in die tijd, maar er staat echt "De Blid". Het is een fout die weinigen zal opvallen, behalve als je speciaal op zoek bent naar kaarten waarop De Bilt vermeld wordt. Is het dyslexie geweest of toch gewoon de traagheid van het graveren? We zullen het wel nooit weten, maar ik denk het laatste.

Afbeelding 13:

Kaart der provincie Utrecht: volgens de nieuwste en nauwkeurigste stukken, de Georgi, Parys en Maastricht, 1845, 24 x 31 cm., steendruk gekleurd.

EEN NOORDZEEKANAAL DOOR HET STICHT?

Afbeelding 14a:
Nieuwe en nette aftekening vande door gravinge die er staat te geschieden beginnende van de stad Utrecht tot aan Spakenborg in de Zuyder Zee met des zelfs afbakinge &c.
Gedrukt door de weduwe Ioachim Ottens in Amsterdam, 1720.
2 kaarten op 1 blad: kopergravure.

Afbeelding 14b:
Uitsnede van de kaart van de weduwe Ottens uit. Op dit gedeelte is goed te zien waar de Eemvaart de Voordorpsdijk kruist.

Het plan van Hendrik Moreelse

Een Noordzeekanaal – of beter gezegd – een Zuiderzeekanaal dwars door het Sticht. Het klinkt absurd en dat is het ook, maar het is wel een serieus plan geweest. Wat stond de bedenkers van een dergelijk kanaal voor ogen? Een ondiepe binnenzee – de Zuiderzee – waarlangs grote zeeschepen naar een stad in het centrum van het land – Utrecht – moesten varen, terwijl ze met veel groter gemak Amsterdam via een natuurlijke waterweg konden bereiken? Maar ja, de Utrechtse bestuurders wilden nu eenmaal graag een graantje meepikken van de lucratieve zeevaart.

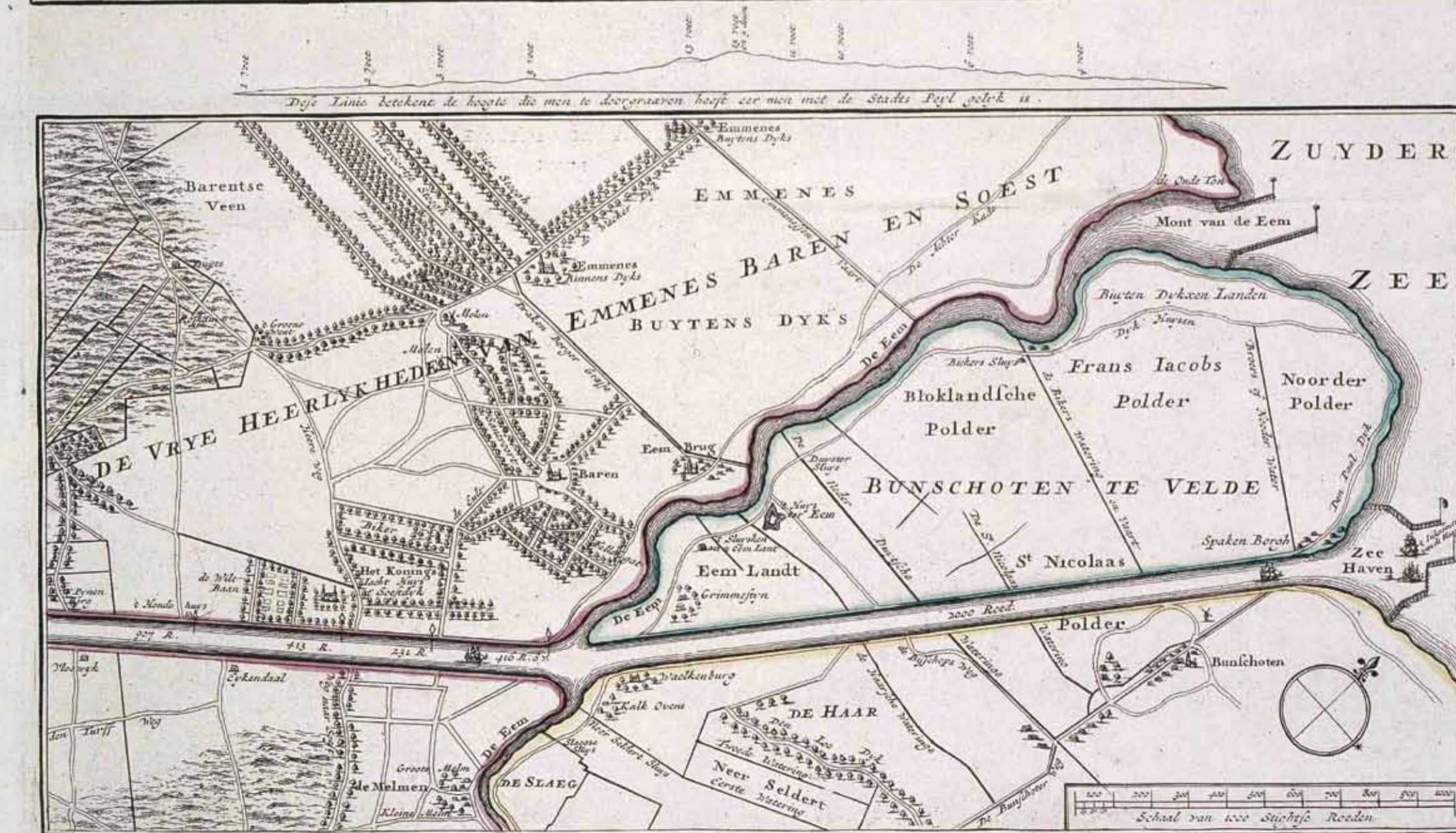
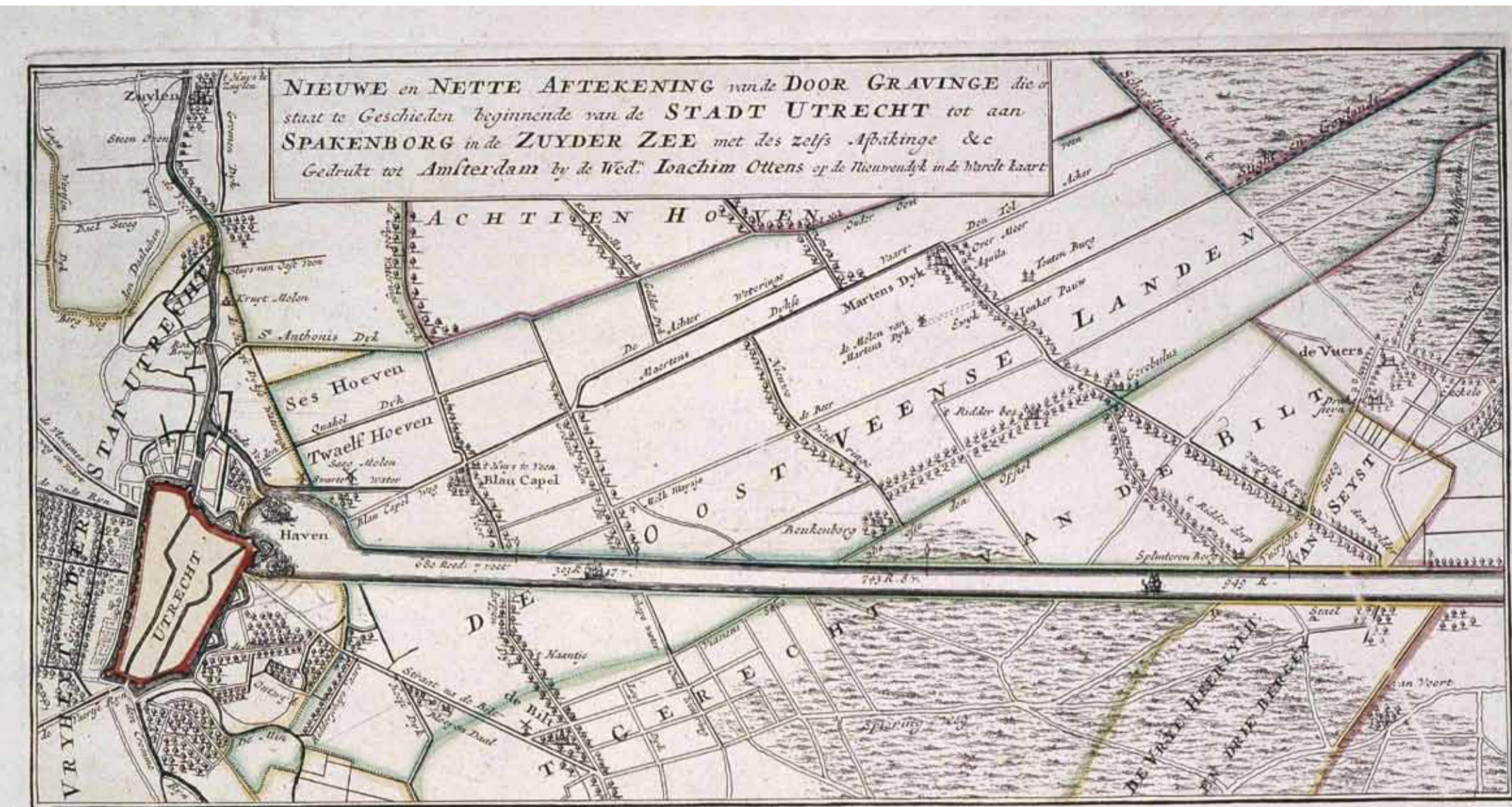
In het plan tot stadsuitbreiding van de Utrechtse burgemeester Hendrik Moreelse (1616-1666) is al sprake van een zeehaven en een kanaal naar de Zuiderzee. De meer uitgewerkte plannen werden echter door Everard Meyster (1617-1679), bijgenaamd de “dolle jonker” in 1670 in een pamflet *Deductie of Bewijselijke Bedenking: Belangende d'Eemsche Zee-Vaerd. Op Stichts eygen bodem nutdienstelijk te graven neergelegd*. Meysters ontwerp ging uit van een kruising met de Eem die niet gebruikt zou worden als deel van de vaarroute. De haven van Spakenburg zou de verbinding met open zee worden. Het kanaal zou zo breed en diep worden dat de volgeladen schepen uit zee tot in een dok voor de poorten van de stad Utrecht zouden kunnen ankeren. De Eemvaart begon bij de Plompetoren in Utrecht en werd over een lengte van vier uur gaans zo recht mogelijk gegraven. Door de Franse bezetting in 1672 en de stormramp van 1674 kreeg het Utrechtse zelfvertrouwen zo'n knauw, dat het project op de lange baan werd geschoven.

Toch werd rond 1720 het plan weer voor de dag gehaald. Maar dan in het kader van een omvangrijke oplichterij. In het gehele land werden allerlei compagnies opgericht, voor het ontginnen van gronden of het bouwen van fa-

brieken. De potentiële aandeelhouders werden gouden bergen beloofd, maar het waren de handelaren in aandelen die er schatrijk van zouden worden. Deze aandelenkoorts trof ook het oude plan van de Eemvaart. *De kaart Nieuwe en nette aftekening vande door gravinge die er staat te geschieden beginnende van de stad Utrecht tot aan Spakenborg in de Zuyder Zee met des zelfs afbakinge &c.*, die in Amsterdam bij de wed. Ioachim Ottens in 1720 werd gedrukt – hiernaast afgebeeld – is bij die gelegenheid uitgegeven.

Het kanaal liep van Utrecht regelrecht naar de Praamgracht bij Baarn en Soest met aansluiting op de Eem. De rivier kruisend kwam men in Spakenburg uit waar de haven zou komen. Deze vaart zou twaalf tot vijftien voet diep worden (3,5 tot 4,5 meter) en twee- tot driehonderd voet breed (60 tot 90 meter). In oktober 1720 waren de aandelen plotseling geen cent meer waard. Het meest hadden de rijken en middenstanders eronder te lijden. De heren die bij de uitgifte van de waardeloze aandelen het contante geld en het goud en zilver hadden opgestreken, waren met de noorderzon vertrokken.

Het tracé van het kanaal zou ook dwars door onze gemeente lopen, zo'n beetje langs de Biltse rading, ongeveer ter hoogte van fort Voordorp. En het zou ook dwars door het latere Bilthoven getrokken worden. Het is wel duidelijk dat onze gemeente onze gemeente niet zou zijn als dit was doorgestaan. Ik denk dat we blij mogen zijn dat men niet zo dom geweest is om de vaart daadwerkelijk aan te leggen, want wat zouden we in deze tijd nog met zo'n enorm kanaal moeten? Een enorm kanaal, maar toch te klein om te voldoen aan de eisen van de moderne scheepvaart. Om nog maar te zwijgen van het feit dat de Afsluitdijk de open verbinding met zee verspert. Maar toch had het plan een langere adem.

Lodewijk Napoleon

Na bijna honderd jaar werd het plan weer nieuw leven in-geblazen. In 1806 installeerde Napoleon zijn oudere broer Louis als koning Lodewijk Napoleon van het Koninkrijk Holland. Lodewijk had belangstelling voor twee zaken: de konijnteelt en het kanaalproject. Hij kocht het landgoed Splinterenburg, direct oostelijk van het latere ziekenhuis Berg en Bosch, om daar de konijnteelt te gaan bedrijven. Dit buiten maakte deel uit van de zogenoemde Isthmus van Hees, de plek waar de Utrechtse heuvelrug zich versmalt tot een strook met het landgoed Peijnenburg aan de ene kant en de dorpskern van Maartensdijk aan de andere. Als men de Isthmus succesvol wist te doorgraven, dan zou de Eemvaart door het resterende gras- en moerasland niet moeilijk meer aan te leggen zijn. Omdat de schepen en de ladingen die ze vervoerden sinds 1720 flink waren toegenomen, was de breedte van het bijgestelde plan vermoedelijk ongeveer 500 meter, even breed als het tien jaar later begonnen Noord-Hollands Kanaal. De koning omhelsde het plan onmiddellijk, gemotiveerd

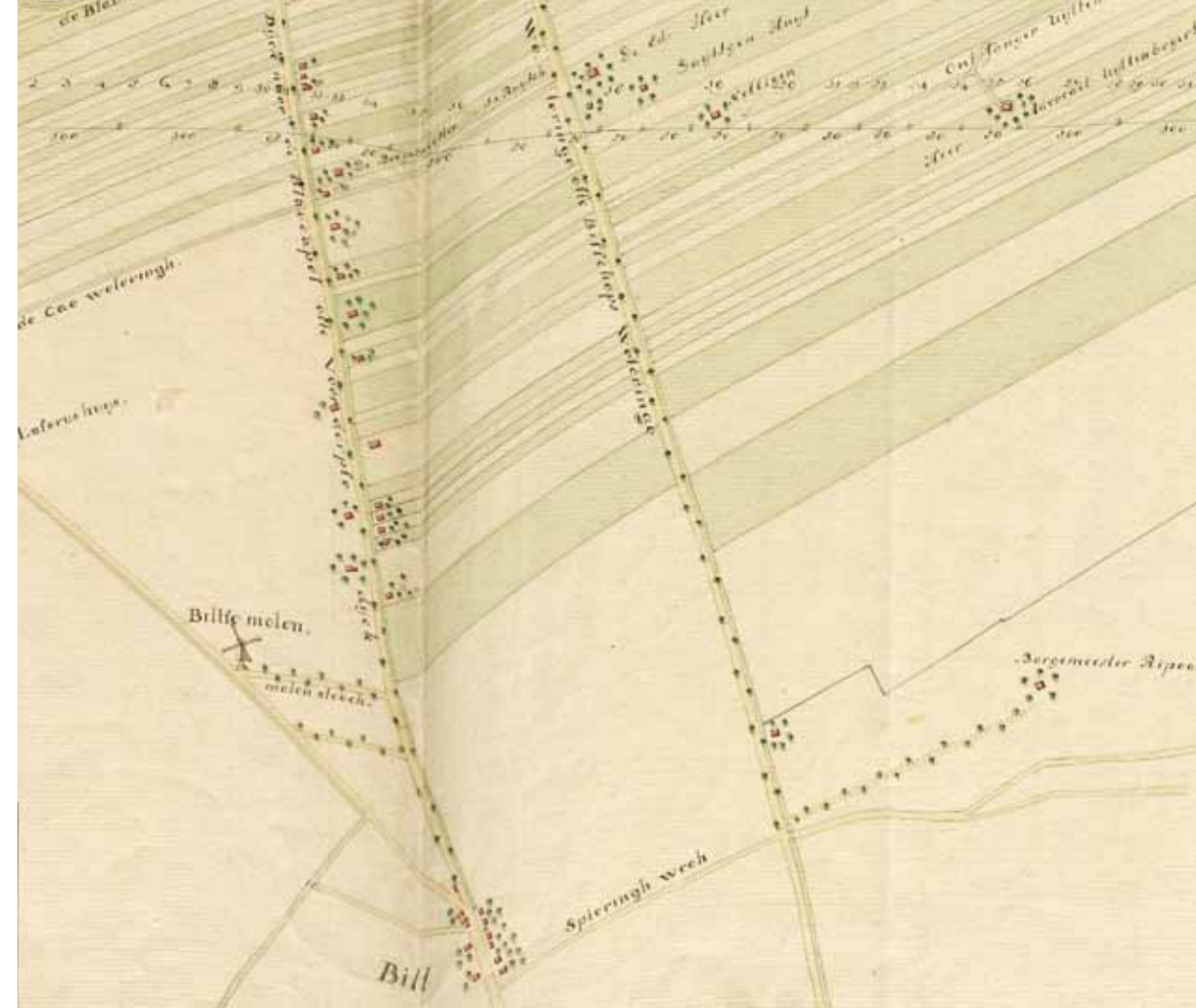
door de begeerte zijn nieuwe hoofdstad Utrecht tot bloei te brengen. Hij zette zelfs de Franse troepen van zijn broer de keizer in – die hier nog steeds gelegerd waren voor de uitgestelde invasie van Engeland – als gratis arbeidskrachten.

In maart 1809 begonnen ze met de graafwerkzaamheden: net buiten de Utrechtse wallen aan het Wittevrouwenbolwerk en tussen Baarn en Splinterenburg. De uitgegraven losse zandgrond kon niet ter plekke blijven vanwege het instortingsgevaar. Daarom gaf de koning opdracht het zand met proviandwagens naar het nabijgelegen legerkamp Austerlitz te transporteren.

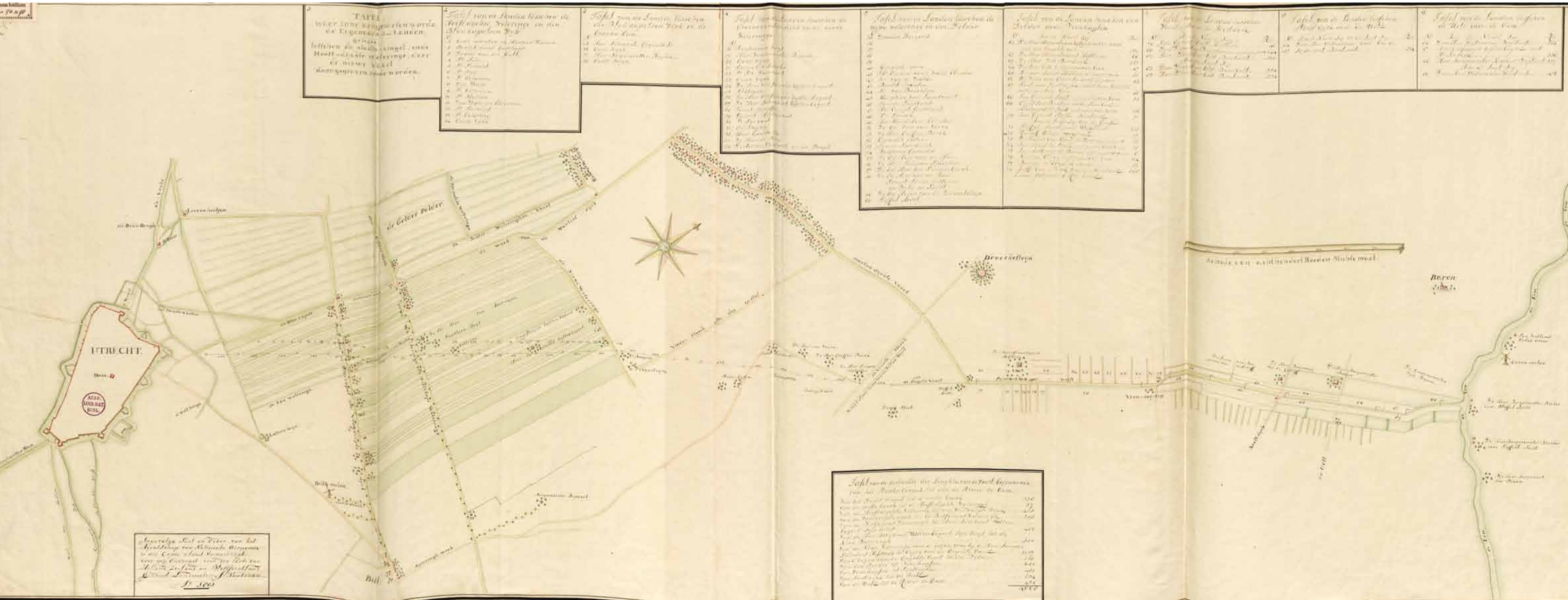
Al in augustus 1809 kwam er een einde aan de graafwerkzaamheden. Lodewijks broer overlaadde hem met verwijten. Hij had de Nederlandse belangen voor die van het keizerrijk laten gaan en vooral ook nagelaten een militaire dienstplicht in te stellen. De keizer verordonneerde dat de grote zandhoop in het legerkamp Austerlitz gebruikt moest worden om er een monument van te maken: de piramide. De inlijving van het Koninkrijk Holland bij het

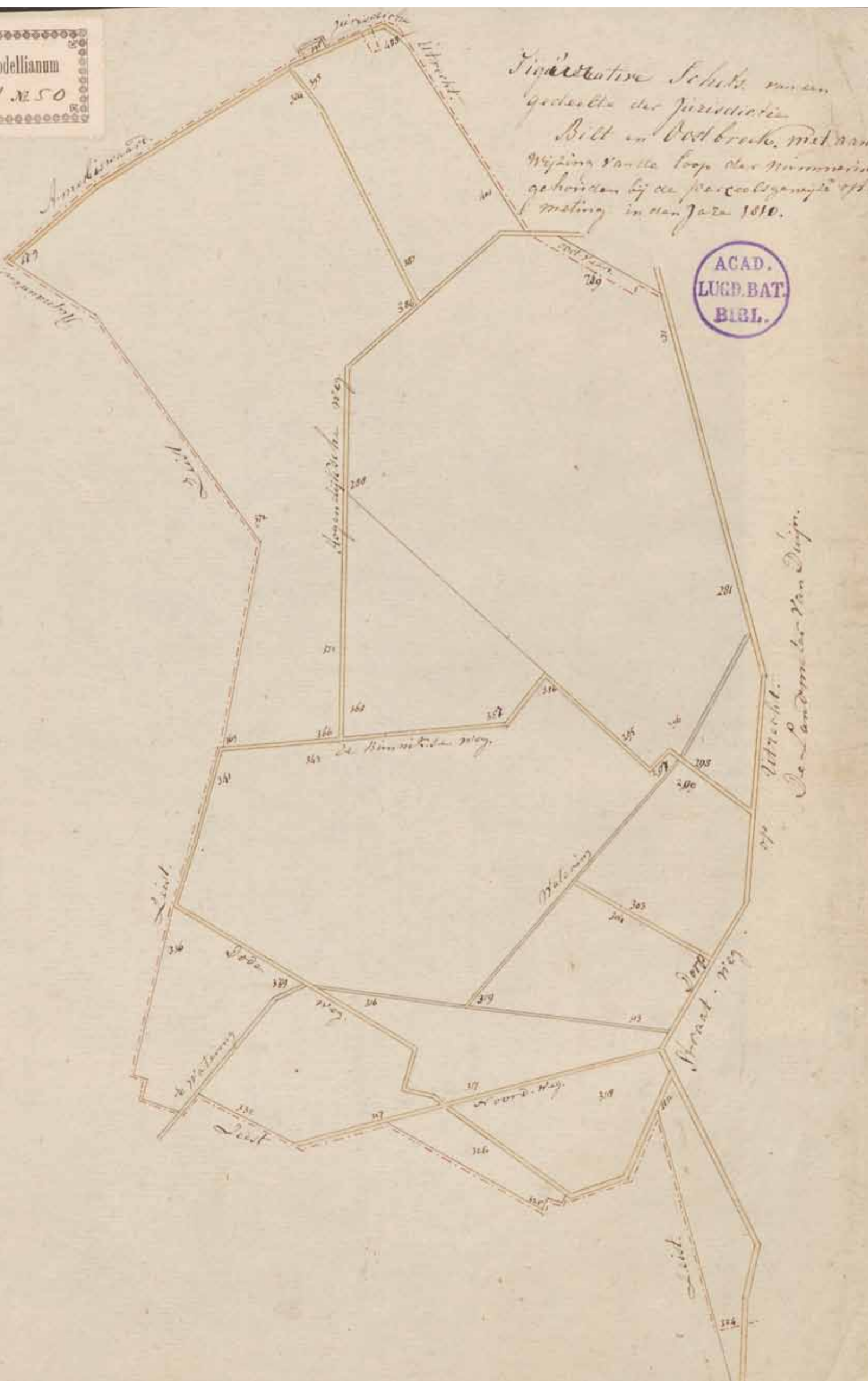
Franse keizerrijk in 1810 maakte een definitief einde aan de plannen voor een Zuiderzeekanaal.

De cartograaf is Jacob Knabiaan officieel als tekenaar en landmeter ingeschreven in 1791. Hij heeft rond 1800 als kaartkopiist gewerkt voor de Genie in Den Haag. Op het oorspronkelijke catalogusfiche van de Collectie Bodel Nijenhuis staat vermeld dat deze kaart wellicht een kopie van een kaart uit 1660 zou zijn. Hoewel het overduidelijk een kopie is, zoals Knabiaan zelf op de kaart vermeldt, lijkt het niet erg waarschijnlijk dat het origineel uit 1660 stamt, aangezien deze kaart bedoeld is om de onteigeningen ten behoeve van het te graven kanaal aan te geven. Dat blijkt duidelijk uit de beschrijvingen op de andere tafels.

Afbeelding 15:
Tafel van de distantie der lenghte van de vaert beginnende van het stadts-cingel tot aen de rivier de Eem, Jacob Knabiaan, 1801, 60 x 164 cm., pentekening, met 9 verschillende tafels.

Met de kaart van de plannen van Lodewijk Napoleon zijn we definitief in de negentiende eeuw aanbeland. Uit dezelfde periode – of van kort daarna – bevinden zich nog twee pre-kadastrale handschriftkaarten van een gedeelte van De Bilt in de Collectie Bodel Nijenhuis. De eerste is gedateerd met het jaartal 1810 en de andere is van niet veel later, maar ongedateerd.

Beide worden uitdrukkelijk gepresenteerd als schetsen en dat zijn het ook, maar daarom niet minder interessant. Van de eerste (afbeelding 16) vermeldt het catalogusfiche geen vervaardiger, hoewel duidelijk aan de rechterkant “De Landmeter Van Duijn” staat. Dit zou H. Van Duijn, een West-Brabantse landmeter kunnen zijn, die in ieder geval in die periode actief was. Helaas wordt hij niet genoemd in het Repertorium van Donkersloot-de Vrij, zodat we niet meer over hem weten dan dat hij een aantal kaarten van West-Brabantse gebieden heeft getekend en gekopieerd, die in verschillende archieven te vinden zijn.

Op deze kaart zijn een aantal herkenbare punten te vinden, toch is het moeilijk om de juiste verhoudingen te vinden. Ook op deze kaart is sprake van een “Noord-weg”. Deze vindt aansluiting bij het “Dorp” op de “Straat-weg op Utrecht”. Dat is, neem ik aan, de huidige Utrechtseweg. Verder is er sprake van een “Dode-weg”, geen onbekende in het Stichtse,

Afbeelding 16:
Figuratieve schets van een gedeelte der jurisdictie Bilt en Oostbroek, met aanwijzing van de loop der nummering gehouden by de perceelsgewijze opmeting in den jare 1810, H. Van Duijn, 1810, 34 x 24 cm., pentekening.

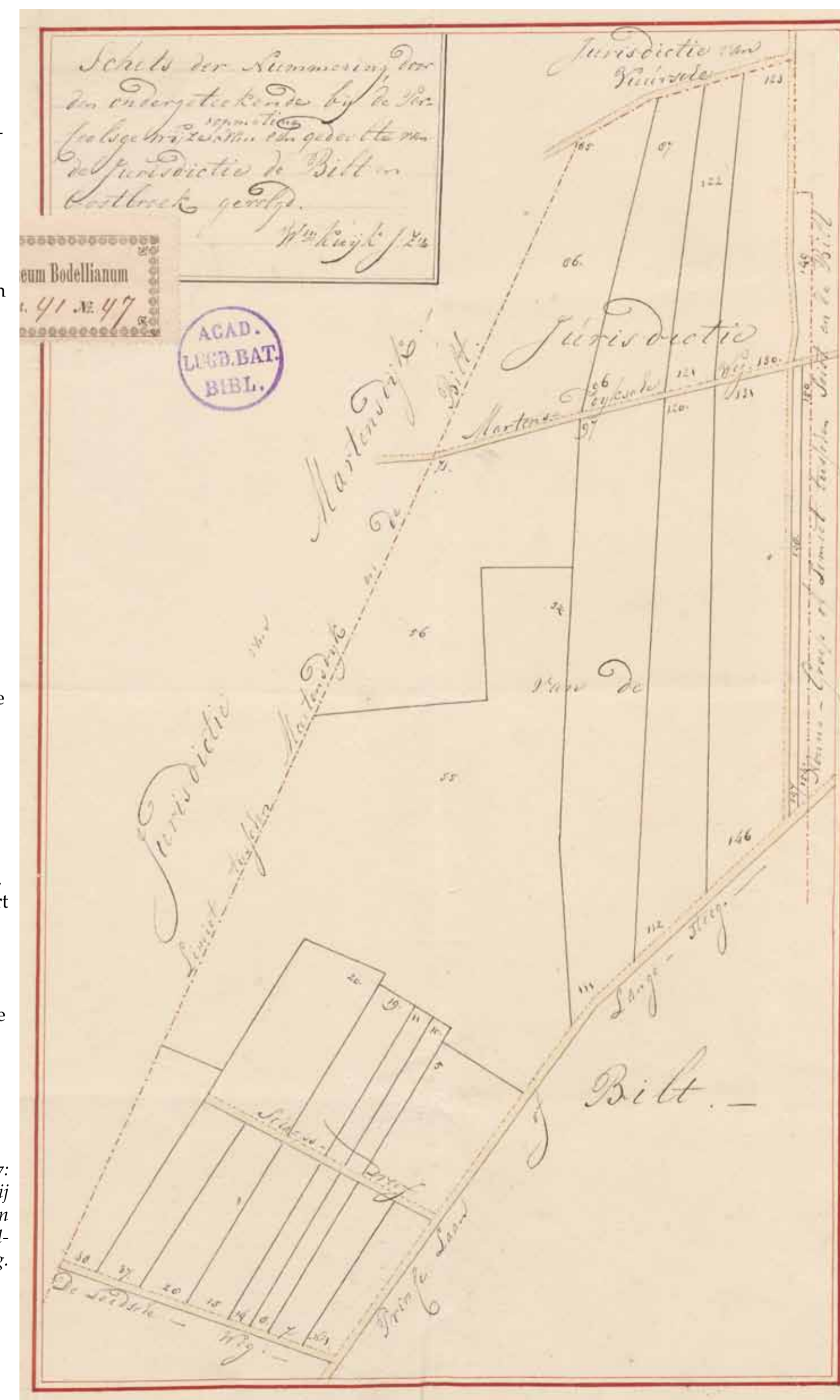
NOG TWEE PREKADASTRALE KAARTEN

maar alleen niet (meer) in die buurt in De Bilt, evenmin als een “Hogendijksche weg”. Wel een “Bunnikse weg” natuurlijk. Er staat geen windroos op deze kaart, maar het noorden moet in de richting van de rechter bovenhoek liggen. De A28 doorkruist tegenwoordig bruut het gebied op deze kaart.

De andere kaart (afbeelding 17) is volgens het catalogusfiche getekend door W. Kuyk Jzn. Het Biografisch woordenboek Gelderland vermeldt Willem Kuyk Jzn (1782-1845) als schoolmeester, ingenieur-verificateur van het kadaster en cartograaf.

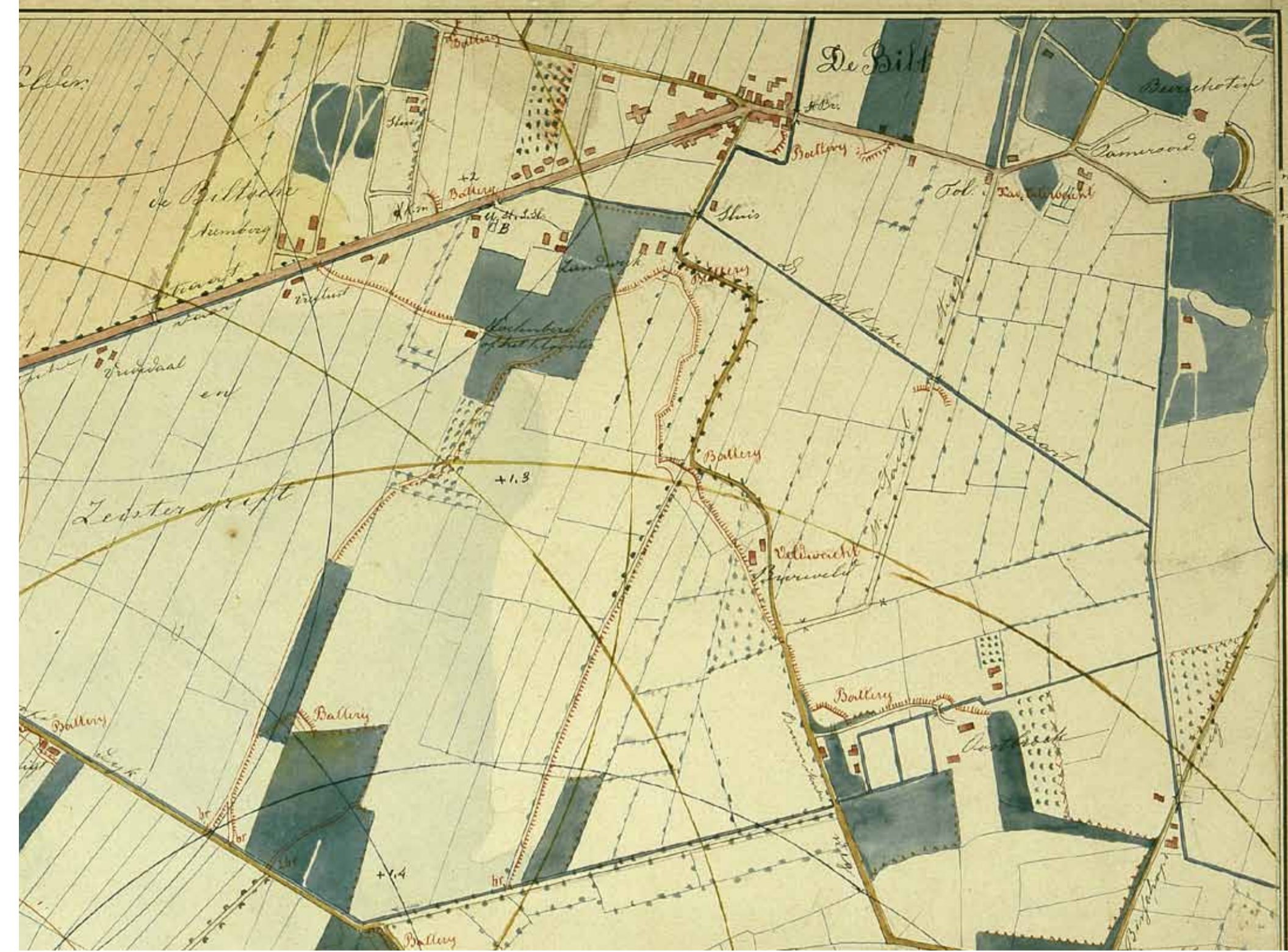
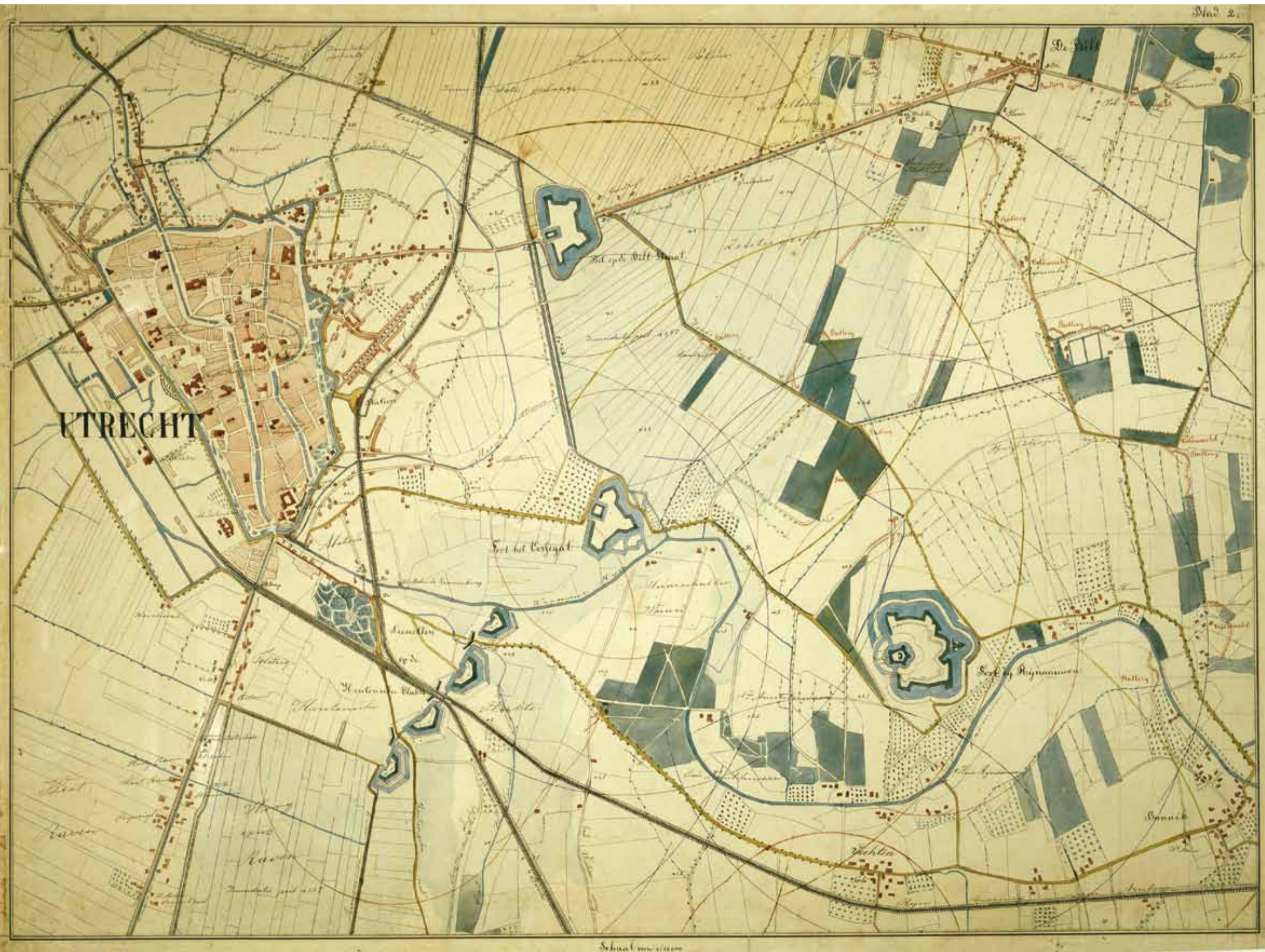
Het opvallendste aan deze kaart is, dat hij het gebied weergeeft waar tegenwoordig Bilthoven ligt, dat toen nog lang niet als zelfstandig dorp was ontstaan. Deze kaart is iets duidelijker dan die van Van Duijn, hoewel ook hier nog wel wat te raden overblijft. De “Prince laan of Lange-steeg” – dat is goed bekend – is een oude benaming van de Soestdijkseweg. Dan is het niet moeilijk te raden dat met “De Leidsche weg” wel de huidige Leijenseweg bedoeld zal zijn. Maar wat is dan de “Schaapsdreef” en vooral de “Martens-dijksche weg”. Het is verleidelijk om te denken dat dat de huidige Provincialeweg is, het verlengde van de Nieuwe Weteringseweg vanuit Groenekan. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat daarmee de huidige Groenekanseweg – bedoeld is. Die weg ligt natuurlijk ten zuiden van de Leijenseweg en op deze kaart is het noorden toch echt bovenaan te zoeken. Lies Haan-Beerends vermeldt in aflevering 2 van haar artikel *Straten en straatnamen van weleer in het decembernummer van 2009 van De Biltse Grift*, dat De Groenekanseweg op de kadasterkaart van 1832 abusievelijk is aangegeven als “Maartensdyksche Weg”, maar deze kaart lijkt dus niet de bron van die fout te zijn. Er staat ook op deze kaart geen schaalverdeling, dus wordt het lastig om hem effectief te projecteren op een moderne kaart.

Afbeelding 17:
Schets der nummering door ondergeteekende bij de perceelsgewijze opmeting van een gedeelte van de jurisdictie de Bilt en Oostbroek gevolgd, Willem Kuyk Jzn, z.d., 30 x 18 cm., pentekening.

WEER EEN MILITAIRE KAART: HONDERD JAAR LATER

Afbeelding 18:
Militaire kaart van de stad Utrecht met gedeelten van Bunnik en
De Bilt, anoniem, ca. 1875, pentekening in kleur, 53 x 72 cm.

Een kleine honderd jaar na de Patriottenkaart van 1787, is er weer zo'n mooie militaire kaart van het gebied rond Utrecht gemaakt. Er zijn veel overeenkomsten, maar je kunt toch ook goed zien dat het gebied een ontwikkeling heeft doorgemaakt.

Deze handschriftkaart geeft een deel weer van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het is deels een grondgebruikskaat en deels een planologische kaart. Op de kaart zijn zogeheten "verboden kringen" aangegeven. Binnen die kringen was de bebouwing aan beperkingen onderworpen. Er mochten bijvoorbeeld geen stenen gebouwen worden geplaatst binnen een bepaalde afstand van de batterijen in de forten. De forten – Fort De Bilt, Fort Het Vossegat, Fort Rijnauwen en de Lunetten op de Houtense Vlakte – zijn met zwarte inkt aangegeven, de batterijen met rood en het onder water te zetten gebied met lichtblauw. Bos en andere houtopstanden, die ook een belemmering voor geschut vormden en mogelijk bescherming boden aan de vijand, zijn opvallend ingekleurd. De kaart is een goed voorbeeld

van de inventarisatie en planning van de militaire infrastructuur.

Van De Bilt staat er niet heel veel op de kaart, maar wat erop staat, is zeer gedetailleerd. Zo kan ik aan deze kaart aflezen, dat er praktisch in mijn eigen achtertuin – of eigenlijk voortuin – een batterij opgesteld was. De plek van mijn huis, gelegen boven "De Biltse Aremberg" op de hoek van de Blauwkapelseweg en de Westerlaan, staat net niet op de kaart.

Het is ook heel interessant om je te realiseren dat nog eens amper honderd jaar nadat deze kaart tot stand is gekomen, het gebied tussen De Bilt en Fort Rijnauwen volslagen onherkenbaar veranderd is. Dwars door dat gebied loopt nu de A28 en ten zuiden daarvan, tot aan het fort, is De Uithof verrezen, waar niet alleen de Utrechtse universiteit, maar ook vele bedrijven een onderkomen hebben gevonden.

Deze constatering bezorgt me trouwens een mooi bruggetje naar de volgende en laatste kaart in dit boek.

EEN TOERISTISCHE WANDELKAART

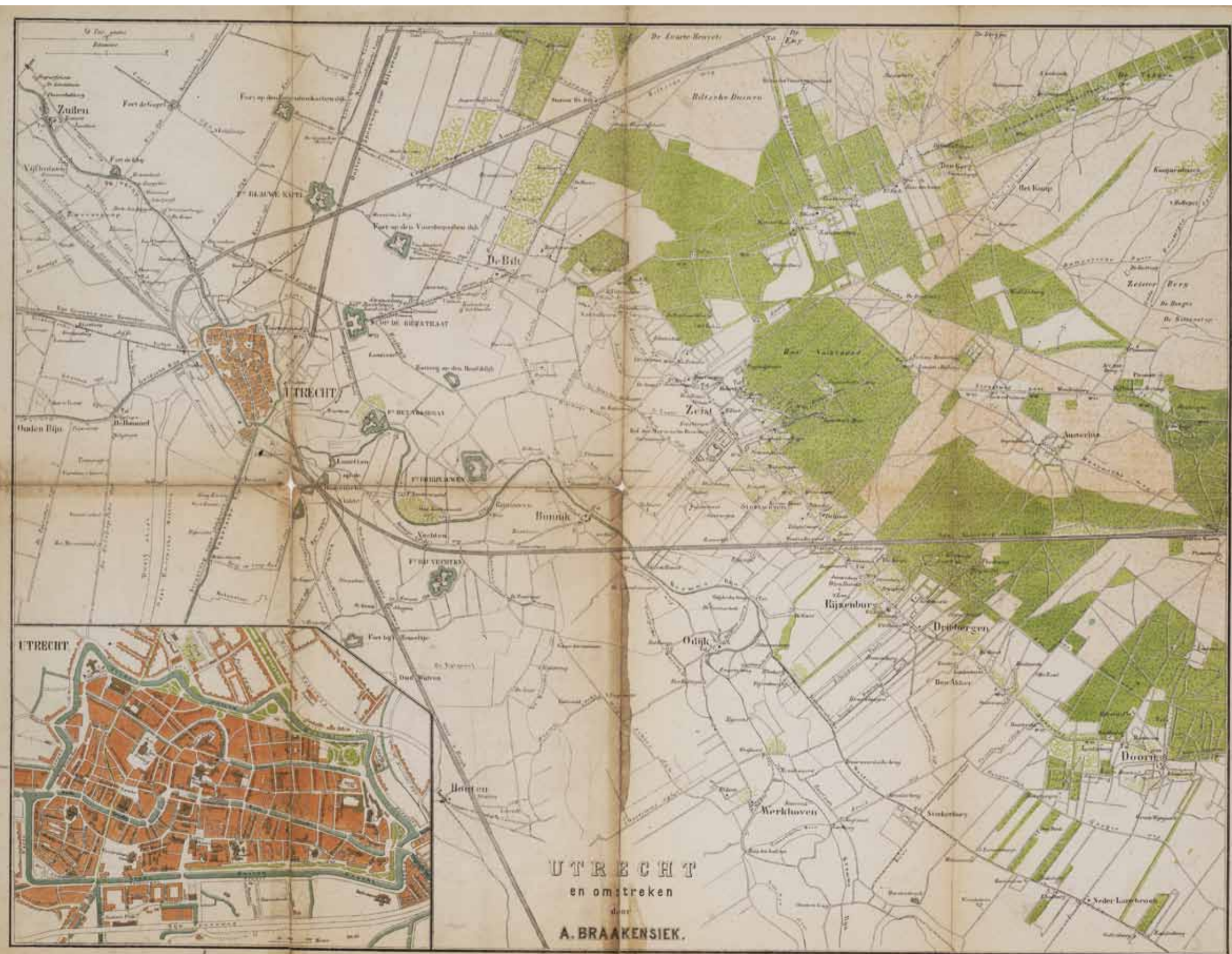
Iets later dan de militaire kaart uit 1875, is een wandelkaart van Albertus Braakensiek (1811-1883) van Utrecht en omgeving. Iedereen zal beamen dat ook nu nog De Bilt een prima omgeving biedt om mooie wandeltochten te maken. Maar als je deze kaart van Braakensiek bekijkt, besef je eens te meer wat voor een prachtige, onbelemmerde wandelingen je vroeger in dit gebied had kunnen maken. Waar je nu gehinderd wordt door snelwegen, spoorwegen en lawaai, was het nog maar een 130 jaar geleden mogelijk in een praktisch rechte lijn van Maartendijk naar Odijk te lopen, zonder obstakels, behalve twee niet al te drukke spoorlijnen.

Deze kaart is de eerste van dit gebied die met enkel recreatieve doelstelling gemaakt is. Hiermee luidt hij een nieuwe richting van de cartografie in, die in de twintigste eeuw alleen maar uitgebreider zou worden. Helaas is er in het

bestek van dit boek geen plaats meer voor die periode; de eveneens prachtige kaarten uit de twintigste eeuw, zullen we moeten bewaren voor een vervolg...

Afbeelding 20:
Omslag van de kaart van Braakensiek.

Afbeelding 19:
Utrecht en omstreken: wandelkaart door A. Braakensiek; met aanwijzing van bezienswaardigheden, logementen enz., Utrecht, J.G. Broese, ca.1880, steendruk, 38 x 49,5 cm., gevouwen 20 x 13,5 cm., tekst keerzijde: "Zeist-Driebergen-Rijzenburg" van Martin Kalff en toeristische informatie.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Donkersloot-de Vrij, Marijke. *Kaarten van Utrecht: topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht: HES, 1989.

Donkersloot-de Vrij, Marijke. *Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900*. pdf, Utrecht, 2003.

Haan-Beerends, Lies. *Straten en straatnamen van weleer: aflevering 2*. In: De Biltse Griff, december 2009.

Herber, Rob. 1787 – *De burgeroorlog tussen patriotten en prinsgezinden ook in De Bilt*. In: De Biltse Griff, maart 2005.

Sijmons, A. H. *Nieuwe kaart van den lande van Utrecht, door Bernard de Roy*. Herdruk van de uitgave Amsterdam, Nicolaas Visscher, 1696, met een inleidende studie van A. H. Sijmons. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1973.

Sijmons, Albert Herman en Isabella Henriëtte van Eeghen. *Jacob Aertsz. Colom's Kaart van Holland 1681*. Herdruk: *De kaart van Holland van Jacob Aertsz. Colom, door A. H. Sijmons; Frederick de Wit, Amsterdams uitgever, door I. H. van Eeghen*. Alphen a/d Rijn: Canaletto, 1990.

Verder heb ik gretig, maar kritisch, gebruik gemaakt van verschillende websites en Wikipedia.

VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN

Afbeeldingen 1 en 7: Sijmons en Van Eeghen. *Colom's Kaart van Holland 1681*.

Afbeelding 2: Centraal Museum Utrecht, cat. nr. 280.

Afbeelding 3a: Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 21.596 D.

Afbeelding 3b: Biblioteca Nacional de España, catalogus: ajocanzn.

Afbeelding 4 en omslag: Ashmolean Museum, Oxford, Printroom: nr. 32 large iv 105b (DdV nr 1). Voor dit boek is gebruik gemaakt van een kopie in de UB Utrecht.

Afbeelding 5: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 41 N 49.

Afbeelding 6: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 41 N 48.

Afbeelding 8: Sijmons, A. H. *Nieuwe kaart van den lande van Utrecht*, door Bernard de Roy.

Afbeelding 9: Nationaal archief: 4.ZHPB4, Inventarisnummer 34.

Afbeelding 10: Privé collectie.

Afbeelding 11: Nationaal archief: 4.VTHR, Inventarisnummer 4644.

Afbeelding 12: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 41 N 41.

Afbeelding 13: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 40 N 32.

Afbeelding 14: Universiteitsbibliotheek Utrecht: Kaart *viii*.b.h.3.

Afbeelding 15: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 40 N 41.

Afbeelding 16: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 41 N 50.

Afbeelding 17: UB Leiden, signatuur: COLLBN Port 41 N 47.

Afbeelding 18: Utrechts Archief: T.A. AK 45.2.

Afbeeldingen 19 en 20: Archief Eemland, kaartnummer: 1001_427.

LIJST VAN INTEKENAREN

W.J. Aberson	M. van Doeveren	F. Hoogeweg	M. Nieuwenhuis	D. Tenpierik
M.G. Akkermans	K.J.A. Dolma	E. van der Horst	C.F.C.T.M. van Nispen tot	D.M.J. Teunissen
A. Alberink	M. van Dongen	L.H. Huls	Sevenaer	H. Theunissen
E.E.F. Andriessen	J. van Donselaar	F. Hulst	A.N. Ockhuysen	J.G.L. Thijssen
P.W.J.M. van Antwerpen	H.J. van Doorn	G.J. Hulst	E.P. Oldenkamp	B. Tiesjema
M. Assink	E.J. Drees	J.H.H. Huttman	R.M. van Ommen	K. Timmer
L.A.J.A. van Baalen	P.C.B. Drost	E.J. Ippel	G. Oord-Schmidt	O. Tissing
C.Z. Baars	R.M.S. Drost	P.F. Ippel	P. Oosthoek	G.J. Tonen
M. Baartmans	M.N. van Duivenbouden	G. Jacobs	P. van Os	A.J. Ummels
H.H. de Balbiaan	W. Eernst	T. Jacobse	J.J. Oskam	Het Utrechts Archief
M. Balk	D.J.S. Eggink	M.G.H. Jansen	G. Overheul	Het Utrechts Landschap
Q.M. Balvers	J.S. van Egmond	C.R. Janssen	M. Palma	L. Valstar
A. Barendsen	W.P. Eikelboom	M.L. Janssen	H.T. Pama	M. Veldhorst
B.M. Barents	J.H. Ekdome	P.M.L. Janssen	J. Pama	E.J.M. Veling
J. Barkmeijer	R.J. Ekdome	E.H.J. de Jong	T.L.L. Peters	R.L.J.M. Vermeer
A.J. Bartels	W.H.J.M. Elsing	H. de Jong	P.P.M. Peterse	E.E. Vermeulen
H. van Beek-Tieland	I. van der Elst	J. Kahn	R. van der Poel	G.K.M. Vermeulen
J.W.Th. Beek	I. Emmerik	B.M. Kalisvaart	A. Ploeger-de Geus	A.J. Visser
K. Beesemer	W.H.H.M. Eurlings	W.P. van de Kappelle	G.A. van de Pol	E. Visser
K.J. Bekkers	J.A.J. Faber	E.W.M. van Kerkhof	M.A. Pols	M. Visser
B.E. van den Berg	J. Firet	R. Kersten	J. van Polen	M.P. Visser
H. van den Berg	C. Floor	B. Keunen	J.T. Poortenaar	P. Visser
Wijkrestaurant Bij de Tijd	H.W. Frank	C.J. Klein Bronsvooft	M. Pranger	E.J. de Vlieg
I.G.W. Bijlsma	S.C. van Garderen	J.H. Koekebakker	N.M. Pul	F.J.M. van Vliet
Bilthovense boekhandel	D.M. van Genderen	C.J. Kolber	J.D. de Raad	J.G. van der Vliet
G. Blasse	W. van Genderen	R.C.M. Kolenberg	A.G. Rauws	L.J.T. van Vlodorp
B. Blauwendraat	A. van Gijn	J.P. Kolenbrander	D.P. Ravelli	A.G. Vogelenzang
T. van den Blink	Godefroy boeken	G. Koppelman	D.A. Regenboog	J.C. Vogelijn
G. Bloothoof	A.P. de Goede	S.J. Koppelman	RHC Vecht en Venen	J.J. Vos
L. Blonk	H.J. Goedhart	Th. Koppers	J.W.M. Rietbergen	J. Voskuyl
P. Boer	M.J.M. Goedhart	D. Kortleve	H. Rietveld	M.C. de Vries
O.M. van Boetzelaer	W.J. Goedhart	W.J. Koster	W.B.F. Rietveld	M. van der Vrugt
G.J.H. Bolink	E. Gommans	Boekhandel Kramer en Van	G.J.E. Rinkel	C. van der Wal
G.P. Bos	C.J. van der Goot	Doorn	C. Robijns	H.M. Wallis-Gillen
J.F.M. Bosklopper	J. Gottlieb	L.J.A. Krapels	G.C.H. Rodenburg	J.H. van der Wart
G. Boswijk	J. de Graaf	W.D.J. Kremer	J.F. Roelofs	J.F. Wegenwijs
J. Bouma	C.J.F. Groenen	H.G. Kroon	C.T.M. de Rooij	R. van der Weide
H. Bouman	E.C.B.M. de Groot	J.H. Kruit	H. Rootliep	S. van der Weide
E. de Bouter	J.H.M. de Groot	J. Kuiper	J. van Rossem	F. van der Wel
Boekhandel Bouwman	P.G. Haak	F. Kuyper	L.J. de Ru	J.G.M. Wellen
R. Bouwmeester	H.L. Haaksman	H.W. Kuyvenhoven	B.G. Ruitenbeek	A. Wessels
J.J.M. den Braber	J.P.S. Haarsma	M. van der Laan	K.G. Ruitenbeek	W.H. Westeneng
M.A. van Brakel	D. Hafkenscheid	H.J. van Laar	H.A. Rus	J. Westendorp
C.H.M. de Bree	A.M.L. Hajenius	G.M. Landman	B. Saegaert	I.A.M. van Westerop
Chr. Breeschoten	G.S. van den Ham	L. Lankamp	Saob-Holding	E. van de Wiel
R.M. van den Brink	M. van den Ham	T. Langerveld	P.H.M. van der Sanden	A.N. van der Wiel
C.E. Brockhus-van den Berg	S. Hamstra	D. Lemstra	J. Sanders	C. Wijngaards
M.P.R. van den Broecke	E.J. Haubrich	J.L. Liezenberg	M.R. van Santen	F.H. Wilking
H.C. Broggel	M.F. Hazekamp	J.W. Lith	N.F. van Santen	J.E. Willink
M.A. de Bruin	H. van Heeringen	H.G.M. Lutz	Van de Schagt	P.F. Winkler
G.W. de Bruijn	J.H. Heimel	C. Maas	C. Schildwacht	J. Winnips
V. Brummer	A.C.C. Helsper	H.P. Makkemie	J. Schipper	P.P. de Winter
R.W. Budding	A.B. van Hemert	J.M.T. Makkinga	C. Schmelter	R.W. Wisman
P. Buijs	R. Hendriks	L. Martin	N. Schrijver	W.J. de Wit
C.A.E. Carrière	R.W. Hennipman	A.J.C.M. Matthijsen	W. Schuurman	P.A. Woensdregt
A.J. ten Cate	R.F.M. Herber	C. Meester	F. Sellies	J.P. Wolff
T. le Cessie	M.A.H. Hermens	M.E. Meeuwesen	P.J.A. Sijbrandij	K.A.C. Woudstra
J.I.M. Cladder	H. van Herwijnen	F. Meijer	S. van Slagmaat	Zeister Historisch Genoot-
J. Clemens	P.M. Hessing	J.C.M. Meijer	J. Slok	schap
Bureau Copijn Bruine Beuk	A. Hijdra	R.W. Miedema	M. Smakman	P. Zonneveld
P. Cremers	M. Hildebrand	R.J. Miltenburg	M. Smit	J. Zuketto
J.W. Dalmeijer	G. Hille Ris Lambers	S.W. van der Molen	T. Snelders	F. Zurhage
H.W. van Dis	Historische Kring Baerne	W.A.A. Monna	J. Snijders	R.J.M. Zwaneveld
M. van Dijk	Historische Vereniging Den	K.J.M. Mortelmans	A.J. Sonneveld	B.M. van Zwetselaar
W. van Dijk	Dolder	A. Mosterd	H. Span	
P. Dijs	H.C.W. van der Hoeven	J.L. Mulder	A.W. Stramrood	
R. Dippel	R.J. Holtkamp	F.J.P. Nas	A. Stroband	
A.J. Ditewig	J. Hondema	J.M.T. Nelissen	J.G.M. Tabbers	
A. Doedens	H.A.L. l'Honoré Naber	J.A. Niebeek	A. Tchernoff	

